

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
інфарматыкі і радыэлектронікі»

Кафедра гуманітарных дысцыплін

**Вучэбна-метадычны дапаможнік
па курсу “Гісторыя Беларусі”
для студэнтаў усіх спецыяльнасцей БДУІР
вячэрняй формы навучання**

Мінск 2005

УДК 808.26 (075.8)
ББК 63.3 (4 Бел) я 7
В 90

Рэцэнзент:

канд. экан. навук, дац. БДУІР К.Р. Літвіновіч

Складальнікі:

прафесары Я.К. Новік, Г.С. Марцуль,
дацэнты І.Л. Качалаў, В.У. Лютава, У.Я. Парфянкаў,
канд. гіст. навук Н.І. Куракевіч, выкладчык К.В. Зданкевіч

Вучэбна-метадычны дапаможнік па курсу “Гісторыя Беларусі”
В 90 для студэнтаў усіх спец. БДУІР вячэрняй формы навучання / Склад.
Я.К. Новік, Г.С. Марцуль, В.У. Лютава і інш. – Мн.: БДУІР, 2005. – 67 с.
ISBN 985-444-739-1

Вучэбна-метадычны дапаможнік падрыхтаваны на аснове рабочай праграмы па курсу “Гісторыя Беларусі”, распрацаванай кафедрай гуманітарных дысцыплін БДУІР. Прапануюцца кароткі змест матэрыяла, прыкладны план лекцый, план семінарскіх заняткаў і літаратура для падрыхтоўкі студэнтаў да заняткаў.

УДК 808.26 (075.8)
ББК 63.3 (4 Бел) я 7

ISBN 985-444-739-1

© Калектыў аўтараў, складанне, 2005
© БДУІР, 2005

З М Е С Т

Прадмова	4
Тэма 1. Старажытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі. Фарміраванне этнічных супольнасцей. Станаўленне і развіццё феадальных адносін (ад старажытных часоў – да другой паловы XIII ст.)	5
Тэма 2. Вялікае княства Літоўскае і роля беларускіх зямель у яго палітычным, сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці: ад сярэднявечча – да новага часу (другая палова XIII – першая палова XVI ст.)	10
Тэма 3. Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай. Культура Беларусі (1569 – 1795)	17
Тэма 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі. Крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы (канец XVIII – 50-я гг. XIX ст.)	23
Тэма 5. Беларусь у перыяд станаўлення і развіцця буржуазнага грамадства. Буржуазна-дэмакратычныя рэвалюцыі. Барацьба за нацыянальнае адраджэнне (60-я гады XIX ст. – люты 1917 г.)	29
Тэма 6. Ад лютага да кастрычніка 1917 г. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва. Грамадзянская вайна і іншаземная інтэрвенцыя (1917 – 1920)	35
Тэма 7. Савецкая Беларусь ва ўмовах новай эканамічнай палітыкі і пабудовы сацыялізму. Заходняя Беларусь пад уладай Польшчы (1921 – 1939)	41
Тэма 8. Беларусь у гады Другой сусветнай вайны і Вялікай Айчыннай вайны (верасень 1939 г. – верасень 1945 г.)	47
Тэма 9. Сацыяльна-эканамічнае, палітычнае і культурнае развіццё. Беларусь на міжнароднай арэне (1946 – 1985)	53
Тэма 10. Беларусь у перыяд правядзення рэформ: сацыяльна-эканамічнае, палітычнае і культурнае развіццё. Замежныя сувязі. Беларуская дыяспара (1985 – 2004)	59

ПРАДМОВА

Значнае месца ў сістэме гуманітарных дысцыплін у вышэйшых навучальных установах займае вывучэнне гісторыі Беларусі. Ведаць гісторыю трэба, каб не толькі адчуваць сувязь часоў, сваё дачыненне да нядаўніх і больш далёкіх падзей, але і каб выкарыстоўваць гістарычны вопыт. Максімальна поўнае, аб'ектыўнае даследаванне мінулага беларускага народа дапамагае ўзнаўленню гістарычнай памяці. Вывучэнне гісторыі Беларусі ў вышэйшай навучальнай установе накіравана на фарміраванне ў студэнтаў разумення заканамернасцей і асаблівасцей гістарычнага працэсу, навуковага светапогляду, стварэння асноў для засваення ідэалогіі беларускай дзяржавы.

Кафедра гуманітарных дысцыплін Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта інфарматыкі і радыёэлектронікі вядзе вывучэнне айчыннай гісторыі на аснове распрацаванай рабочай праграмы па курсу “Гісторыя Беларусі” (у адпаведнасці з тыпавай праграмай, зацверджанай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь), у якой вызначаны мэты і задачы курса, змест і структура дысцыпліны, даецца яе вучэбна-метадычная карта, спіс літаратуры па курсу і г.д.

Курс “Гісторыя Беларусі” разлічаны на 96 гадзін. На вячэрняй форме навучання яны размеркаваны наступным чынам:

- лекцыі – 17 гадзін;
- практычныя заняткі – 17 гадзін;
- самастойная праца – 62 гадзіны.

Чытаюцца лекцыі і праводзяцца практычныя заняткі на працягу аднаго семестра на 1-м курсе. Па выніках вывучэння курса здаецца экзамен.

Для самастойнай работы студэнтаў над курсам, для падрыхтоўкі да семінарскіх заняткаў і экзамену прапануецца распрацаваны кафедрай гуманітарных дысцыплін БДУІР падручнік: *Гісторыя Беларусі: Падручнік для студэнтаў устаноў, забяспечваючых атрыманне вышэйшай адукацыі: У 2 ч. Ч.1. Ад старажытных часоў – на люты 1917 г.; Ч.2. Люты 1917 г. – 2002 г. / Пад рэд. Я.К.Новіка, Г.С.Марцуля. – Мн.: Вышэйшая школа, 2003.*

Калектыў аўтараў імкнуўся ў сціслай і даступнай форме данесці гістарычны вопыт нашага народа да моладзі, абапіраючыся на факты, дапамагчы студэнтам засвоіць гісторыю Беларусі. Мэта дапаможніка – садзейнічаць арганізацыі вучэбнай працы студэнтаў вячэрняй формы навучання, дапамагчы ім выбраць, вызначыць галоўнае ў курсе гісторыі Беларусі. Па кожнай тэме прапануюцца кароткі змест матэрыялу, прыкладны план лекцый, а таксама план семінарскіх заняткаў і літаратура, па якой можна падрыхтавацца да заняткаў. Усё гэта дазволіць студэнту-вячэрніку лепш засвоіць вывучаемы курс.

ТЭМА 1. СТАРАЖЫТНАЕ ГРАМАДСТВА НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ. ФАРМІРАВАННЕ ЭТНІЧНЫХ СУПОЛЬНАСЦЕЙ. СТАНАЎЛЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ФЕАДАЛЬНЫХ АДНОСІН (АД СТАРАЖЫТНЫХ ЧАСОЎ – ДА ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIII ст.)

Кароткі змест тэмы

Засяленне беларускіх зямель. Фарміраванне этнічных супольнасцей. Першыя людзі на тэрыторыі Беларусі з'явіліся 40 тыс. гг. да н.э. у перыяд верхняга палеаліту. Інтэнсіўнае засяленне тэрыторыі Беларусі пачалося ў сярэднім каменным веку – мезаліце (8–5 тыс. гг. да н.э.). Каменны век завяршыўся эпохай неаліту (новы каменны век – 4–3 тыс. гг. да н.э.). У неаліце з'явіўся гліняны посуд, пачаўся паступовы пераход да вытворчай гаспадаркі – земляробства і жывёлагадоўлі. Перыяд з 40 тыс. гг. да н.э. – 3–2 тыс. гг. да н.э. атрымаў умоўную назву *даіндаеўрапейскага*. Этнічную прыналежнасць насельніцтва Беларусі ў гэты час вызначыць немагчыма. Мовы гэтага насельніцтва невядомы.

Другі, індаеўрапейскі, перыяд этнічнай гісторыі Беларусі пачаўся ў бронзавым веку з часу рассялення на яе тэрыторыі індаеўрапейскіх плямён (3–2 тыс. гг. да н.э. – да нашага часу). Большасць вучоных лічаць, што прарадзіма індаеўрапейцаў знаходзілася ў Пярэдняй Азіі. Індаеўрапейцы, якія знаходзіліся на больш высокай ступені сацыяльна-эканамічнага развіцця, асімілявалі мясцовае насельніцтва.

У рамках індаеўрапейскага перыяду вылучаецца *балцкі этап* (2 тыс. гг. да н.э. – IV–V стст. н.э.). Балты – гэта вынік змяшэння індаеўрапейскіх плямён з карэнным насельніцтвам і асіміляцыі апошняга.

Новы, *славянскі, этап* этнічнай гісторыі Беларусі пачаўся ў IV–V стст. н.э. і працягваецца да нашага часу. Засяленне славянамі Беларусі адбылося ў выніку міграцыі славян са сваёй прарадзімы – тэрыторыі паміж рэкамі Эльба, Вісла і Нёман. Міграцыйная славянская хваля, якая рухалася на ўсход, першапачаткова апынулася на тэрыторыі Паўночнай Украіны і Паўднёвай Беларусі (на поўдзень ад Прыпяці). У VI–VII стст. славяне пачынаюць пранікаць на тэрыторыю рассялення балтаў. У VIII–IX стст. пачынаецца масавае рассяленне славян на Беларусі, якое суправаджалася асіміляцыяй балтаў. Спачатку славяне рассяліліся на правым беразе Дняпра, затым праніклі ў Падзвінне і Падняпроўе, а ў X ст. рассяліліся ў Верхнім Панямонні. У выніку славяна-балцкага ўзаемадзеяння ўзніклі новыя этнічныя супольнасці. Да ліку такіх супольнасцей на Беларусі адносіліся *крывічы, дрыгавічы, радзімічы*. У іх асяроддзі ўжо не было сацыяльнай роўнасці, з'явіліся палітычнае кіраванне, свае князі. Яны ўяўлялі сабой протанароднасці, а іх дзяржаўныя ўтварэнні – протадзяржавы.

Узнікненне Беларусі: розныя падыходы і канцэпцыі. Па гэтым пытанні ў навуцы няма адзінай думкі. Існуе некалькі канцэпцый.

У XIX ст. з'явіліся *польская і велікаруская канцэпцыі*, якія адмаўлялі існаванне самастойнага беларускага этнасу на той падставе, што ў насельніцтва Беларусі быццам бы няма самастойнай славянскай мовы. Прыхільнікі польскай канцэпцыі лічылі беларусаў часткай польскага этнасу, а творцы велікарускай канцэпцыі сцвярджалі, што Беларусь – частка велікарускай этнічнай тэрыторыі.

У пачатку XX ст. з'явілася *крывіцкая канцэпцыя*. Яна заснавана на сцвярджанні аб тым, што продкамі беларусаў з'яўляюцца крывічы. Памылковасць гэтай канцэпцыі заключаецца ў тым, што крывічы займалі толькі паўночную і цэнтральную часткі Беларусі. Яна не дае ўяўлення аб тым, як ўзнікла паўднёвабеларускае насельніцтва.

Пазней з'явілася яшчэ адна *канцэпцыя* – *крывіцка-дрыгавіцка-радзіміцкая*. Аднак гэта канцэпцыя, як і папярэдняя, не ўлічвала таго факта, што крывічы, дрыгавічы і радзімічы зніклі да сярэдзіны XII ст., калі беларусы як этнас яшчэ не сфарміраваліся.

Існуе таксама *балцкая канцэпцыя* этнагенезу беларусаў. Паводле яе змяшэнне славян з даславянскім насельніцтвам – балтамі – прывяло да з'яўлення беларускага этнасу. Абгрунтаваннем гэтай тэорыі з'яўляецца наяўнасць элементаў балцкай культуры і мовы ў культуры і мове беларусаў. Аднак гэтыя элементы маюць індаеўрапейскае паходжанне, яны ўласцівыя як славянам, так і балтам.

Частка навукоўцаў прытрымліваецца думкі аб тым, што агульным продкам рускіх, беларусаў і ўкраінцаў з'яўлялася *старажытнаруская народнасць*, якая сфарміравалася ў выніку змяшэння крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, палян, вяцічаў і іншых у IX – X стст. у межах Старажытнарускай дзяржавы – Кіеўскай Русі. У выніку распаду гэтай дзяржавы распалася і старажытнаруская народнасць і ўтварыліся тры народы: беларускі, рускі і ўкраінскі. У якасці доказаў існавання старажытнарускай народнасці навукоўцы прыводзяць наступныя аргументы:

- 1) існаванне агульнай мовы ўсходніх славян;
- 2) адзінства матэрыяльнай культуры;
- 3) наяўнасць этнічнай самасвядомасці насельніцтва Старажытнай Русі;
- 4) агульная тэрыторыя старажытнарускай народнасці, якая ўспрымалася як “Русь”.

У пачатку 90-х гг. XX ст. новую канцэпцыю ўзнікнення беларусаў распрацаваў гісторык-этнограф М.Піліпенка. Ён лічыць, што тэрыторыя сучаснай Беларусі паводле мясцовых асаблівасцей мовы і культуры ўваходзіла ў дзве дыялектна-этнаграфічныя зоны: папрыпяцкую і падзвінска-дняпроўскую. У папрыпяцкай сфарміравалася новая супольнасць – *палешукі*, а ў падзвінска-дняпроўскай – *белыя русы*. Вось яны і з'явіліся продкамі беларусаў.

Старажытнаруская дзяржава (Кіеўская Русь) – агульная феадальная дзяржава ўсходніх славян. Раннефеадальныя княствы на тэрыторыі Беларусі. У канцы IX ст. ва ўсходніх славян узнікла палітычнае ўтварэнне –

Старажытнаруская дзяржава (Кіеўская Русь) з цэнтрам у Кіеве. Землі крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў увайшлі ў склад гэтай дзяржавы. Кіеўская Русь з'яўлялася раннефеадальнай дзяржавай, на чале якой стаяў вялікі кіеўскі князь. У склад дзяржавы ўваходзілі асобныя землі на чале са сваімі князямі. Мясцовыя князі знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад вялікага кіеўскага князя. Яны павінны былі з'яўляцца з дружнай па патрабаванні вялікага князя з мэтай ажыццяўлення ваенных паходаў. Падуладнае мясцовым князям насельніцтва плаціла даніну вялікаму кіеўскаму князю. У той жа час мясцовыя князі карысталіся амаль неабмежаванай уладай у сваіх княствах.

На тэрыторыі Беларусі найбольш значнымі былі *Полацкае* і *Тураўскае* княствы, якія ўваходзілі ў склад Старажытнаруская дзяржавы. Геаграфічнае становішча Полацкага княства стварала спрыяльныя ўмовы для развіцця эканомікі, перш за ўсё гандлю. У Полацку існавала мясцовая княжацкая дынастыя, мелася веча. На працягу XI ст. значна пашырылася тэрыторыя княства, узрасло яго палітычнае значэнне. Полацкія князі імкнуліся праводзіць незалежную ад Кіева палітыку. У пачатку XII ст. Полацкае княства ўступіла ў перыяд феадальнай раздробленасці і распалася на шэраг удзельных княстваў: Полацкае, Мінскае, Віцебскае, Друцкае, Ізяслаўскае, Лагойскае і інш.

Другое раннефеадальнае княства на Беларусі – Тураўскае ўтварылася ў канцы IX ст. Тураўскае княства належала то Полацку, то Кіеву. У другой палове XII ст. тут усталявалася самастойная княжацкая дынастыя, аднак ужо ў канцы XII – пачатку XIII ст. на тэрыторыі Тураўскага княства ўтварыўся шэраг дробных феадальных княстваў: Тураўскае, Пінскае, Слуцкае, Клецкае, Дубровіцкае.

Барацьба супраць крыжакоў і татара-манголаў. У пачатку XIII ст. пачынаецца пранікненне *нямецкіх рыцараў-крыжаносцаў* у Прыбалтыку. Рыцары захапілі вусце ракі Дзвіны і такім чынам паставілі пад свой кантроль важны для Полацка гандлёвы шлях. Полацкае княства ўступіла ў барацьбу з крыжакамі, абапіраючыся на дапамогу літоўскіх плямён і Ноўгарада. У пачатку XIII ст. з усходу на рускія землі накіраваліся *татара-манголы*. Беларускія землі засталіся ў баку ад асноўнага напрамку руху татара-манголаў. Летапісы ўпамінаюць аб разбурэнні захопнікамі Брэста і асобных бітвах з татара-манголамі на Беларусі.

Увядзенне хрысціянства на беларускіх землях. Культура. Хрысціянства прыйшло на ўсходнеславянскія землі з Візантыі. У 988 г. вялікі кіеўскі князь Уладзімір пачаў хрышчэнне Русі. Услед за Кіевам пападала пад абрад хрышчэння насельніцтва Полацка і Ноўгарада. Язычніцкае насельніцтва хрысцілася прымусова. Забаранялася старая (язычніцкая) вера і ўводзілася новая. Хрысціянства стала дзяржаўнай рэлігіяй. З прыняццем хрысціянства духоўны, рэлігійны стан грамадства істотна змяніўся. Пасля прыняцця хрысціянства ў буйных гарадах і княствах пачалі стварацца епархіі. У 992 г. узнікла епархія ў Полацку. У XII ст. каля Полацка ўзнікаюць манастыры.

Культура старажытных беларускіх зямель мела шмат агульнага з культурай іншых усходнеславянскіх народаў. Аднак яна мела і сваю спецыфіку. Найбольш яскрава гэта выявілася ў матэрыяльнай і духоўнай культуры Полацкай зямлі. У IX – XIII стст. у Полацку развівалася пісьменства, вялося летапісанне, шырока распаўсюджваліся рамёствы. Полацк уплываў на гаспадарчае і культурнае развіццё суседніх неславянскіх народаў.

З прыняццем хрысціянства пачалося ўзвядзенне манументальных культавых пабудоў. У сярэдзіне XI ст. у Полацку ўслед за Ноўгарадам і Кіевам быў пабудаваны *Сафійскі сабор*. У XII ст. у Віцебску была пабудавана *Благовешчанская царква*, у Бельчыцах – 4 мураваныя саборы, у Полацку быў узведзены *Спаскі сабор*. Помнікам манументальнай архітэктуры Гродна з’яўляецца *Барысаглебская (Каложская) царква*, пабудаваная ў XII ст. З прадстаўнікоў культуры гэтага перыяду трэба адзначыць *Клімента Смаляціча, Кірылу Тураўскага, Ефрасінню Полацкую*. Клімент Смаляціч напісаў шмат кніг, казанняў (пропаведзяў), пасланняў, тлумачэнняў. Кірыла Тураўскі з’яўляўся епіскапам г. Турава. Ён быў выдатным царкоўным аратарам. Прамовы Кірылы Тураўскага ўяўляюць сабой узоры царкоўнага красамоўства. Ефрасіння Полацкая паходзіла з сям’і полацкіх князёў. Прыняўшы манаства, яна пачала працаваць над перапісаннем кніг. Манастыр, у якім знаходзілася Ефрасіння, хутка стаў буйным культурным і рэлігійным цэнтрам. Аб высокім узроўні прыкладнага мастацтва сведчыць Крыж, які заказала Ефрасіння таленавітаму мясцоваму майстру Лазару Богшы.

Крыж выконваў ролю каўчэга для захавання хрысціянскіх рэліквій. Яго асновай з’яўлялася кіпарысавае дрэва. Зверху і знізу дрэва закрывалі залатыя пласціны (усяго 21), аздобленыя каштоўнымі камянямі, арнаментальнымі кампазіцыямі і абразкамі, якія былі выкананы ў тэхніцы перагародкавай эмалі. Па майстэрству выканання твор Лазара Богшы не саступаў лепшым візантыйскім узорам, вырабленым у гэтай найтанчэйшай тэхніцы. Шасціканцовы Крыж меў вышыню каля 52 см, пасярэдзіне ў 5 квадратных гнёздах знаходзіліся рэліквіі. Яго бакі былі абкладзены сярэбранымі з пазалотаю пласцінамі, выкананымі ў тэхніцы ціснення. Крыж быў абведзены шнурком перлаў.

Крыж Ефрасінні Полацкай з’яўляецца не толькі выдатным творам дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, але і каштоўным помнікам старажытнабеларускага пісьменства. Зробленыя на Крыжы надпісы ўмоўна падзяляюцца на дзве часткі. У першай частцы паведамляецца аб годзе стварэння святыні, кошце матэрыялаў і працы, у другой жа запісаны праклён таму, хто знясе Крыж са Спаскай царквы, якой падаравала яго Ефрасіння.

Няпросты лёс напаткаў Крыж Ефрасінні Полацкай, шмат разоў змяняў ён уладальнікаў і месцазнаходжанне. Ужо на мяжы XII – XIII стст. яго вывезлі з Полацка смаленскія князі, у XVI ст. Крыж ненадоўга трапіў у рукі маскоўскіх князёў, а затым захоўваўся ў Сафійскім саборы, які належаў уніятам. Пасля

скасавання уніі ён быў вернуты ў Спаса-Ефрасіннеўскую царкву. З 1929 г. Крыж знаходзіўся ў Магілёўскім краязнаўчым музеі. У гады Вялікай Айчыннай вайны Крыж знік, і яго месцазнаходжанне невядома. У 90-я гг. брэсцкім майстрам М. Кузьмічом была зроблена дакладная копія гэтага Крыжа.

Такім чынам, багатая, яскравая і шматгранная культура Беларусі ў IX – XIII стст. стаяла ў шэрагу перадавых культур свайго часу, была часткай усходнеславянскай культуры.

Лекцыя

Першабытнаабшчынны лад на тэрыторыі Беларусі.

Беларускія землі ў IX – першай палове XIII ст.

2 гадзіны

План

1. Засяленне беларускіх зямель. Даіндаеўрапейскі і індаеўрапейскі перыяды этнічнай гісторыі Беларусі. Балцкі і славянскі этапы.
2. Узнікненне Беларусі: розныя падыходы і канцэпцыі.

Семінарскія заняткі

Беларускія землі ў перыяд станаўлення і развіцця феадальных адносін.

Увядзенне хрысціянства на беларускіх землях. Культура

2 гадзіны

План

1. Раннефеадальныя княствы на тэрыторыі Беларусі.
2. Увядзенне хрысціянства на беларускіх землях.
3. Культура беларускіх зямель у IX – першай палове XIII ст.

Літаратура

Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.1. – Мн., 2003. С.54 – 73.

Арлоў У.А. Еўфрасіння Полацкая. – Мн., 1992.

Загарульскі Э.М. Заходняя Русь. IX – XIII стст. – Мн., 1998. С.180 – 238.

Тарасаў К. Памяць пра легенды: Постаці беларускай мінуўшчыны. – Мн., 1990.

ТЭМА 2. ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ І РОЛЯ БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ЯГО ПАЛІТЫЧНЫМ, САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫМ І КУЛЬТУРНЫМ РАЗВІЦЦІ: АД СЯРЭДНЯВЕЧЧА – ДА НОВАГА ЧАСУ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XIII – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVI ст.)

Кароткі змест тэмы

IX – XI стст. – час знаходжання беларускіх зямель у складзе **Старажытнарускай дзяржавы – Кіеўскай Русі**. XII – XIII стст. – час феадальнай раздробленасці, калі на тэрыторыі Беларусі існавалі Полацкае, Турава-Пінскае, Новагародскае княствы, а частка беларускіх зямель уваходзіла ў склад Смаленскага, Чарнігаўскага, Кіеўскага і Уладзіміра-Валынскага княстваў. У XIII ст. вызначыліся два цэнтры кансалідацыі ўсходніх славян. Адзін з іх звязаны са старажытнарускімі гарадамі Новагародкам і Вільняй, на чале з якімі аб'ядноўваліся заходнія землі русаў і літоўскія землі і фарміравалася магутная дзяржава – Вялікае княства Літоўскае. Другі цэнтр – Масква, вакол якой аб'ядноўваліся ўсходнія землі русаў і стваралася таксама вялікая і магутная Маскоўская дзяржава.

Пагроза ў XIII ст. заходнерускім землям з захаду ад крыжакоў (Ордэн мечаносцаў, Лівонскі і Тэўтонскі ордэны), з поўдню і ўсходу – ад мангола-татараў (заваяванне ўсходняй і паўднёвай Русі), далейшае развіццё феадальных адносін, прадукцыйных сіл, інтэнсіўных і экстэнсіўных працэсаў у земляробстве, рост гарадоў, пашырэнне гандлю і рамёстваў, узнікненне тэрытарыяльнай спецыялізацыі працы, абвастрэнне класавай барацьбы ў феадальным грамадстве – усё гэта падштурхоўвала заходнерускія княствы да аб'яднання, кансалідацыі, утварэння адзінай дзяржавы. Вялікую ролю ў аб'яднанні літоўскіх і заходнерускіх зямель у адзіную дзяржаву адыграў фактар узаемнага імкнення.

Працэс утварэння Вялікага княства Літоўскага быў працяглым і насіў складаны характар. Ён адбываўся больш за стагоддзе – з другой чвэрці XIII ст. па трэцюю чвэрць XIV ст. У адных выпадках тэрыторыі далучаліся пры дапамозе ваеннай сілы, у другіх – на аснове пагадненняў паміж рускімі і літоўскімі князямі, у трэціх – шляхам дынастычных шлюбаў. На працягу XIII – XIV стст. у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ўтварылася феадальная дзяржава – Вялікае княства Літоўскае, якое ахоплівала тэрыторыю цяперашніх Літвы і Беларусі, большую частку Украіны і частку Расіі (Смаленскую, Тульскую, Арлоўскую і частку Маскоўскай вобласці). У XV ст. Вялікае княства Літоўскае распасціралася ад Балтыйскага да Чорнага мора і ад межаў Польшчы і Венгрыі да Падмаскоўя.

У гістарычнай літаратуры існуе тры канцэпцыі ўтварэння Вялікага княства Літоўскага. Першая з іх прадстаўлена ў традыцыйнай гістарыяграфіі, у старой навуковай і вучэбнай літаратуры, сённяшняй літоўскай гістарыяграфіі. Яе

ўмоўна называюць “літоўскай” канцэпцыяй. Сутнасць гэтай канцэпцыі ў наступным. Літва гістарычная, Літва XI – XIII стст. знаходзілася там жа, дзе і сучасная Літва. У XIII ст. утвараецца адзіная цэнтралізаваная раннефеадальная Літоўская дзяржава (Літва Міндоўга) з моцнай вялікакняжацкай уладай і такой жа моцнай ваеннай арганізацыяй. Гэтая дзяржава ажыццяўляе сілай зброі захоп рускіх зямель і гвалтоўнае іх далучэнне да Літвы. Утварэнне Вялікага княства Літоўскага тут выступае як вынік знешняй літоўскай агрэсіі. Дзяржава ўтворана літоўскімі феодаламі на базе літоўскага цэнтра (тэрыторыі), таму яна з’яўлялася толькі літоўскай дзяржавай.

У процілегласць “літоўскай” канцэпцыі існуе “беларуская” канцэпцыя ўтварэння Вялікага княства Літоўскага. Найбольш поўна яна выкладзена ў кнізе М.І. Ермаловіча “Па слядах аднаго міфа”. На думку М.І. Ермаловіча, гістарычная (летапісная) Літва размяшчалася не на сучаснай тэрыторыі, а на тэрыторыі Беларусі, паміж Мінскам і Навагарадкам (з усходу на захад) і паміж Маладзечнам і Слонімам (з поўначы на поўдзень). Не літоўская знаць захапіла рускія землі, як сцвярджалі дарэвалюцыйныя і савецкія гісторыкі, а заходнерускія княствы далучылі да сябе Літву і заснавалі Вялікае княства Літоўскае. Паколькі новая дзяржава была ўтворана беларускімі феодаламі на базе беларускага цэнтра (тэрыторыі), то яна з’яўлялася нічым іншым, як беларускай дзяржавай.

Прыхільнікі трэцяй па ліку, “цэнтрысцкай”, канцэпцыі на аснове падбору адпаведнага канкрэтна-гістарычнага матэрыялу сцвярджаюць, што ў XIII – XIV стст. рашаючую ролю ва ўтварэнні і развіцці Вялікага княства Літоўскага адыгрывалі разам з заходнерускімі феодаламі літоўскія феодалы, дзяржава гэтага часу была Літоўска-Беларускай дзяржавай. У XV – XVI стст. рашаючую ролю ў жыцці Вялікага княства Літоўскага адыгрывалі беларускія феодалы разам з літоўскімі, дзяржава гэтага часу была Беларуска-Літоўскай.

Навуковая праблема месцазнаходжання летапіснай Літвы XI – XIII стст., утварэння Вялікага княства Літоўскага ў гістарычнай літаратуры канчаткова не вырашана. Даследчыкі амаль адзіны ў ацэнцы шляхоў утварэння Вялікага княства Літоўскага – гвалтоўнае далучэнне тэрыторый праз іх заваяванне, пагадненні паміж рускімі і літоўскімі князямі, дынастычныя шлюбы. Спрэчкі працягваюцца ў асноўным наконт таго, дзе знаходзілася старажытная Літва XI – XIII стст., хто каго заваёўваў, на базе якога цэнтра (тэрыторыі) стваралася новая дзяржава – Вялікае княства Літоўскае. Навуковае высвятленне гэтых і іншых дыскусійных пытанняў патрабуе часу і намаганняў даследчыкаў.

Вялікае княства Літоўскае не было створана толькі продкамі сучасных беларусаў і літоўцаў, а таму яно не з’яўлялася ні Беларуска-Літоўскай, ні Літоўска-Беларускай дзяржавай, як аб гэтым сцвярджаецца ў некаторых сучасных публікацыях. Вялікае княства Літоўскае – гэта поліэтнічная дзяржава чатырох асноўных народаў – беларускага, рускага, украінскага і літоўскага, дзе славяне займалі прыкладна $\frac{1}{12}$ тэрыторыі і складалі каля 80 % насельніцтва

краіны. Літоўцы ў гэтай дзяржаве з'яўляліся этнічнай меншасцю. Таму, на наш погляд, Вялікае княства Літоўскае можна называць Літоўска-Рускай ці Руска-Літоўскай дзяржавай, як аб гэтым сцвярджалася ў дарэвалюцыйнай расійскай і савецкай гістарыяграфіі.

Палітычная гісторыя Вялікага княства Літоўскага прасякнута барацьбой цэнтрабежных і цэнтраімклівых тэндэнцый. З самага пачатку існавання ВКЛ былі закладзены асновы федэралісцкіх пачаткаў у дзяржаўным будаўніцтве феадальнай манархіі (адносна аўтаномнасць далучаных зямель, іх самабытнасць і першапачатковы ўнутраны лад, поўнае гаспадаранне князёў у сваіх вотчынах і г.д.). Вярхоўная ўлада імкнулася да цэнтралізацыі. Каб зняць апазіцыю цэнтралізатарскай палітыкі, Вітаўт сілай зброі ліквідаваў сістэму спадчыннага надзельнага землеўладання, інстытут княжаньня замяніў інстытутам намесніцтва (пасля смерці ўладальніка землі не дзяліліся паміж нашчадкамі, як у Расіі, часцей на прастоле заставаўся адзін з нашчадкаў у якасці вялікага княжацкага намесніка, а апошнія сыходзілі “карміцца” ў іншыя месцы). Паводле Крэўскай уніі 1385 г. ВКЛ фактычна далучалася да Польшчы, пасада вялікага князя знішчалася. Пачалася грамадзянская вайна 1386 – 1392 гг., якая закончылася Востраўскім пагадненнем 1392 г. і аднаўленнем пасады вялікага князя. Аднаўленне літоўскага прастола паводле Востраўскага пагаднення 1392 г., ліквідацыя Вітаўтам абласных княжаньняў, выбарнасць вялікіх князёў літоўскіх на аснове Крэўскай уніі 1385 г., колькасны рост, палітычнае і маёмаснае ўзвышэнне ваенна-служылага саслоўя – баярства, шляхецтва, яго нежаданне мець у краіне неабмежаваную ўладу вялікага князя – гэта сведчыла не столькі аб поспехах у справе цэнтралізацыі, колькі аб паступовым набыцці Вялікім княствам Літоўскім статуса *абмежаванай канстытуцыйнай манархіі*. Як гэта разумець?

У XIV ст. пры вялікім князі літоўскім існавала вялікакняжацкая Дума па аналогіі з Маскоўскай, якая выконвала дарадчыя функцыі, не з'яўляючыся дзяржаўнай установай. Дума паступова трансфармавалася ў вышэйшы выканаўчы орган краіны – *Раду паноў*. Дзейнічаў таксама вышэйшы заканадаўчы орган – *Вальны сейм*. Прывілеі 1413, 1432, 1447 гг. ставілі пэўныя межы для вялікакняжацкай улады па дачыненню да асобы, маёмасці, дзяржаўных павіннасцей. Прывілеі 1492, 1506 гг. устанавілі, што ўсе законы і распараджэнні агульнага характару павінны выдавацца князем толькі са згоды Рады паноў. Статут ВКЛ 1529 г. абавязваў вялікага князя выдаваць прывілеі выключна на Вальным сейме. Палітычны рэжым Вялікага княства Літоўскага ўсё больш прымаў абрысы парламенцкай манархіі. Ён моцна адрозніваўся ад палітычнага рэжыму суседняй Маскоўскай дзяржавы, якая дасягнула большых поспехаў у справе цэнтралізацыі і з'яўлялася *спадчынай неабмежаванай манархіяй*.

Складанай і супярэчлівай была знешняя палітыка Вялікага княства Літоўскага. Прыярытэты ў ёй мяняліся. У XIV – XV стст. ВКЛ вяло

напружаную барацьбу з нямецкімі ордэнамі (у 1409 г. пачалася “вялікая вайна” Польшчы і ВКЛ з Тэўтонскім ордэнам, у 1410 г. адбылася Грунвальдская бітва) і татарскімі ханствамі (Залатой Ардой, Вялікай Ардой, Крымскім ханствам), а таксама за пашырэнне сваёй тэрыторыі. Канчатковае далучэнне да ВКЛ у 1352 г. Валыні, у 1357 г. – Бранска і Смаленска, далучэнне Падоллі і Кіеўшчыны пасля разгрому Альгердам татара-манголаў па рацэ Сінія Воды ў 1362 г., далучэнне Чарнігава-Северскай зямлі, паспяховыя паходы супраць Масквы ў 1368, 1370 і 1372 гг., далучэнне пры Вітаўце сучасных паўднёваўкраінскіх зямель па Дняпры і Днястры аж да Чорнага мора – усё гэта садзейнічала значнаму пашырэнню тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага.

У канцы XIV – XV ст. Вялікае княства Літоўскае было занята адносінамі з Польшчай, праблемай літоўска-польскага саюза. Крэўская унія 1385 г. была нічым іншым, як спробай інкарпараваць ВКЛ у Польскую Карону “на ўсе часы”, пазбавіць княства самастойнага існавання і зліць яго з Польшчай. На працягу больш 100 гадоў ВКЛ знаходзілася ў стане дынастычнай уніі з Польшчай, застаючыся пры гэтым суверэннай дзяржавай дзякуючы намаганням рускіх і літоўскіх феодалаў.

У XV – XVI стст. галоўным напрамкам знешнепалітычнай дзейнасці Вялікага княства Літоўскага сталі адносіны з мацнеючай Маскоўскай дзяржавай, галоўным канкурэнтам у справе аб’яднання рускіх зямель. Неабвешчаная прыгранічная вайна 1487 – 1494 гг., войны 1500 – 1503 гг., 1507 – 1508 гг., 1512 – 1522 гг., 1534 – 1537 гг. паміж Вялікім княствам Літоўскім і Вялікім Маскоўскім княствам, страта Вялікім княствам Літоўскім Вяземскага і часткі Вярхоўных княстваў, Бранскага, Мажайскага, Чарнігава-Старадубскага і Ноўгарад-Северскага княстваў, Смаленскай зямлі (страчана $\frac{1}{4}$ частка тэрыторыі ўсёй дзяржавы), прызнанне за маскоўскім гасударам тытула “Вялікага князя ўсяе Русі” – усё гэта сведчыла пра ўмацаванне Рускай дзяржавы і аслабленне Вялікага княства Літоўскага аж да пагрозы яго існавання. К сярэдзіне XVI ст. Вялікае княства Літоўскае ўжо не магло на роўных супрацьстаяць Рускай дзяржаве. Логіка барацьбы з ёй, іншыя міжнародныя і ўнутраныя абставіны вымусілі Вялікае княства Літоўскае да больш цеснага дзяржаўнага аб’яднання з Польшчай.

Галоўны сродак вытворчасці і галоўнае багацце Вялікага княства Літоўскага – зямля – у залежнасці ад таго ці іншага ўладальніка дзялілася на катэгорыі: дзяржаўную (гаспадарскую), прыватнаўласніцкую (княжацкую), баярскую (шляхецкую) і царкоўную. Сяляне, якія жылі на гэтых землях, адпаведна называліся дзяржаўнымі, прыватнаўласніцкімі і царкоўнымі. Разам з тым сяляне дзяліліся на катэгорыі ў адпаведнасці са сваім маёмасным і падатным становішчам: гэта – “чэлядзь нявольная”, “цягля” сяляне, людзі служэбныя ці служкі з іх галоўнай павіннасцю – вайскавай службай. У залежнасці ад ступені асабістай свабоды, якой карысталіся сяляне, яны дзяліліся на “пахожых” і “непахожых”.

За карыстанне зямлёй сяляне плацілі ўласніку рэнту. Асноўнымі відамі рэнты былі адрабочная (баршчына ці паншчына), грашовая (чыншавая) і натуральная (прадуктовая). Сяляне выконвалі таксама дадатковыя павіннасці: “талака” – агульныя сезонныя гаспадарчыя работы (пазней – агульныя бясплатныя работы па аказанню дапамогі людзям, якія трапілі ў бяду); “гвалты” ці “згоны” – агульныя тэрміновыя работы па рамонту дарог, гацей, для аблавы на звяроў, у выпадку стыхійных бедстваў і г.д. Уся зямля, як тая, што знаходзілася ў карыстанні асобнай сям’і ці “дыму”, так і тая, якой карысталіся ўсе жыхары сяла (лясы, балоты, азёры, рэкі і г.д.), належала да спецыфічнага сялянскага згуртавання, якое называлася *абшчынай*. Сялянская, ці сельская, абшчына з’яўлялася калектыўным землекарыстальнікам. Яна размяркоўвала паміж сялянамі зямлю і паншчыну, кантралявала выкананне імі законаў і павіннасцей, назірала за іх паводзінамі, становішчам сялянскіх гаспадарак, своечасовым выкананнем сельскагаспадарчых работ, рэгулявала карыстанне выганамі і лесам, вырашала спрэчкі паміж абшчыннікамі, іншы раз дапамагала бедным, асабліва ў неўраджайныя (галодныя) гады. У сялянскай абшчыне, “талацэ” і іншых відах агульных работ трэба шукаць вытокі калектывісцкай традыцыі ва ўсходнеславянскай вёсцы, традыцыі, якая не згубіла сваёй вартасці да нашых дзён.

Прывілей 1447 г. пачаў працэс юрыдычнага абгрунтавання прыгоннага права ў Вялікім княстве Літоўскім. Аграрная рэформа 1557 г. Сігізмунда II Аўгуста, якая ўвайшла ў гісторыю пад назвай “валочная памера”, павысіла прыбытковасць княжацкіх фальваркаў, забяспечыла масавае запрыгоньванне сялян, якія гублялі права пераходу ад аднаго гаспадара да другога і станавіліся цалкам прыгоннымі. Статуты Вялікага княства Літоўскага 1566 і 1588 гг. вызначылі спачатку 10-, а потым 20-гадовы тэрмін вышуку беглых сялян і вяртання іх гаспадарам. Гэта азначала канчатковае юрыдычнае афармленне прыгоннага права на беларускіх землях, якое праіснавала амаль 300 гадоў. Ажыццяўленне “валочнай памеры” ў Заходняй і Цэнтральнай Беларусі прывяло да замены абшчыннага землекарыстання падворным. Абшчыннае землекарыстанне засталася толькі ва ўсходняй Беларусі.

Раслі гарады і паселішчы гарадскога тыпу – мястэчкі. Яны ўзніклі як на дзяржаўных, так і на прыватнаўласніцкіх землях. Каля 40 % гарадоў належылі феадалам. Жыхары гэтых гарадоў неслі феадальныя павіннасці на карысць свайго гаспадара. Насельніцтва дзяржаўных ці вялікакняжацкіх гарадоў лічылася асабіста вольным. Аднак у XVI ст. у гэтых гарадах з’явіліся так званыя “юрыдыкі” – уладанні свецкіх і духоўных феадалаў, якія не падпарадкоўваліся ўладзе гарадскога самакіравання. Гарады з’яўляліся цэнтрамі культурнага жыцця, рамёстваў і гандлю. Большую частку іх насельніцтва складалі рамеснікі і гандляры. Яны называліся мяшчанамі.

З канца XIV ст. літоўскія князі пад націскам гараджан сталі дараваць гарадам права на самакіраванне, так званае “магдэбургскае права”.

Паншчынная і іншыя павіннасці на карысць феодала замяняліся адзіным грашовым падаткам. Ствараўся орган адміністрацыйнага кіравання горадам – магістрат. Ён складаўся з рады і лавы (суда). Месцам знаходжання магістрата былі спецыяльна пабудаваныя будынкі-ратушы.

Значных поспехаў дасягнула культура на беларускіх землях. Працягваўся працэс утварэння беларускай народнасці – асобнай этнічнай супольнасці з агульнай тэрыторыяй, пануючым эканамічным ладам, адзінай мовай, культурай, псіхічным складам, этнічнай самасвядомасцю. Фарміравалася старабеларуская мова, зараджалася кнігадрукаванне, бурна развівалася беларуска-літоўскае летапісанне, намаганнямі дзеячаў беларускага Адраджэння ствараліся выдатныя літаратурныя творы, развівалася філасофская, прававая і палітычная думка, асветніцтва.

Шырокае распаўсюджванне атрымала абарончае будаўніцтва – замкі, якія адначасова з’яўляліся адміністрацыйнымі, палітычнымі, эканамічнымі і культурнымі цэнтрамі. Мураваныя замкі пачалі будавацца ў першай палове XIV ст. Старыя драўляныя ўмацаванні не маглі стрымліваць моцнага націску ворагаў. Узнікла абарончая сістэма замкаў у Лідзе, Навагародку, Крэве, Міры, Вільні, Троках і іншых гарадах. Невыпадкова сярэдневяковую Беларусь называлі “краінай замкаў”. Беларуская культура ўключалася ў еўрапейскі культурна-гістарычны працэс.

Значнае месца ў архітэктуры займала культываванае дойлідства. У сувязі з пашырэннем каталіцызму пасля заключэння Крэўскай уніі на ўсёй тэрыторыі Беларусі пачалося будаўніцтва касцёлаў. Сярод іх – Троіцкі касцёл у в. Ішкалдзь (Баранавіцкі раён), касцёлы ў в. Услюб (Навагрудскі раён) і ў Іўі, якія захаваліся да нашых дзён. На тэрыторыі Беларусі захаваліся два абарончыя храмы: Сынковіцкая царква-крэпасць (Зэльвенскі раён) і Мураванкаўская (Маламажэйкаўская) царква-крэпасць (Шчучынскі раён). На тэрыторыі Падляшша знаходзілася Супрасльская царква-крэпасць.

У XV – першай палове XVI ст. былі ўзведзены Барысаглебская царква і фарны касцёл у Навагародку, Спаса-Праабражэнская царква ў Заслаўі, Троіцкі касцёл у Клецку, касцёл Святога Духа ў Гродне, Мікалаеўскі касцёл у в. Геранёны (Іўеўскі раён), касцёл Святога Міхаіла ў в. Гнезна (Ваўкавыскі раён).

У выяўленчым мастацтве Беларусі другой паловы XIII – першай паловы XVI ст. вылучаюцца іканапіс, фрэскі, кніжная мініяцюра, арнамент, драўляная разьбяная скульптура. Развівалася таксама дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

Такім чынам, другая палова XIII – першая палова XVI ст. – яркі і самабытны перыяд у развіцці беларускай культуры, перыяд росту палітычнай і патрыятычнай свядомасці беларусаў, сінтэзу рэнесансава-гуманістычных павеваў і сярэдневяковых традыцый у духоўным жыцці, пашырэння культурных сувязей паміж беларускім і іншымі народамі. Беларуская культура паступова ўключалася ў еўрапейскі культурна-гістарычны працэс.

Лекцыя

Статуты Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гг.

аб унутранай і знешняй палітыцы дзяржавы

2 гадзіны

План

1. Прычыны і працэс утварэння Вялікага княства Літоўскага: розныя падыходы і канцэпцыі.
2. Асаблівасці дзяржаўнага і саслоўнага ладу Вялікага княства Літоўскага.
3. Эканамічнае развіццё беларускіх зямель.
4. Знешняя палітыка Вялікага княства Літоўскага.

Семінарскія заняткі

Фарміраванне беларускай народнасці. Культура Беларусі

другой паловы XIII – першай паловы XVI ст.

2 гадзіны

План

1. Этнаўтваральныя фактары, агульныя прыкметы, працэс фарміравання і развіцця беларускай народнасці.
2. Развіццё старабеларускай мовы, літаратуры, летапісання.
3. Пачатак Адраджэння на Беларусі. Узнікненне кнігадрукавання. Францішак Скарына і Мікола Гусоўскі.
4. Архітэктура і выяўленчае мастацтва.

Літаратура

Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.2. – Мн., 2003. С.137 – 161.

Кушнярэвіч А.М. Культывае дойдства Беларусі XIII – XVI стст. – Мн., 1993.

Ткачоў М.А. Замкі і людзі. – Мн., 1991.

Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. – Мн., 1998.

ТЭМА 3. БЕЛАРУСЬ У СКЛАДЗЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ. КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ (1569 – 1795)

Кароткі змест тэмы

Люблінская унія. Утварэнне Рэчы Паспалітай. Да другой паловы XVI ст. выспелі ўмовы для больш цеснага дзяржаўнага аб'яднання Вялікага княства Літоўскага з Польшчай. Першая група прычын гэтага аб'яднання звязана са знешнепалітычнымі абставінамі. Саперніцтва паміж Вялікім княствам Літоўскім і Вялікім Маскоўскім княствам за славянскія землі вылілася ў першай палове XVI ст. у цэлы шэраг руска-літоўскіх войнаў, у выніку якіх ВКЛ страціла $\frac{1}{4}$ сваёй тэрыторыі. З 1500 па 1569 г. у межы Вялікага княства Літоўскага 45 разоў урываліся полчышчы крымскага хана, у тым ліку 10 разоў спусташалі тэрыторыю Беларусі. Барацьба ВКЛ, Польшчы і Рускай дзяржавы за Лівонію прывяла да працяглай Лівонскай вайны (1558 – 1583). Каб больш паспяхова супрацьстаяць агрэсіі, польскія паны прапанавалі ВКЛ аб'яднацца ў адзіную дзяржаву пад эгідай Польшчы. Другая група прычын звязана з унутрыпалітычным развіццём ВКЛ. Сярэдняя і дробная шляхта, незадаволеная ўладай вялікага князя літоўскага і магнатаў, лічыла прывілеі польскай шляхты большымі за свае, а таму актыўна выступала за аб'яднанне з Польшчай для таго, каб атрымаць у новай дзяржаве яшчэ больш прывілеяў. Трэцяя група прычын носіць дынастычны характар. Пасля трох шлюбаў у польскага караля і вялікага князя літоўскага Жыгімонта II Аўгуста не было нашчадкаў. Ён вырашыў ажаніцца чацвёрты раз, але па каталіцкаму абраду гэта можна было зрабіць толькі з дазволу папы рымскага. Жыгімонт II Аўгуст пачаў выслужвацца перад Ватыканам і выконваць любыя загады польскіх магнатаў і каталіцкага духавенства. У такіх умовах 10 студзеня 1569 г. пачаў працаваць Люблінскі сейм, які доўжыўся шэсць месяцаў. Кароль і яго прыхільнікі імкнуліся шляхам уніі ўключыць ВКЛ у склад Польшчы. Паслы ВКЛ вымушаны былі ісці на саюз з Польшчай, але імкнуліся захаваць незалежнасць сваёй краіны. Яны прапанавалі свае ўмовы аб'яднання: адзін кароль абіраецца роўнай колькасцю паслоў ад Польшчы і ВКЛ, карануюцца ў Кракаве, княства і карона будуць мець свае асобныя органы ўлады і кіравання, захоўваюць сваю тэрытарыяльную цэласнасць і недатыкальнасць і інш. Гэтыя прапановы не знайшлі падтрымкі на сейме. Паслы ВКЛ ад'ехалі на месцы. Гэта выклікала абурэнне караля і польскіх паслоў. Пад іх націскам, гвалтоўна, не маючы права без згоды рады і сейма прымаць рашэнне, Жыгімонт II Аўгуст скасоўвае ўсе напярэдадні дадзеныя абяцанні ВКЛ і шляхце, далучае Падляшша, Валынь і Падолію да Польшчы. Пад пагрозай пазбаўлення маёнткаў, высылкі з краю ён прымушае паслоў гэтых зямель падпісаць унію.

У складзе ВКЛ засталіся Літва і Беларусь. Нягледзячы на ўсё іх супрацьстаянне, яны вымушаны былі таксама падпісаць унію. 1 ліпеня 1569 г.,

згодна Люблінскай уніі, ВКЛ і Польшча злучыліся ў адзіную дзяржаву – Рэч Паспалітую, феадальную рэспубліку. Быў абраны адзіны гаспадар – кароль польскі і вялікі князь літоўскі, рускі, прускі, мазавецкі, жамайцкі, кіеўскі, валынскі, падляшскі, ліфляндскі. Спыніліся абранне вялікага князя ВКЛ, яго пажыццёвае валоданне княствам. Выбіраўся адзіны сейм, які павінен быў склікацца ў Польшчы. Уводзіліся адзіная мытная прастора, грашовая адзінка, агульная знешняя палітыка. Усе жыхары Рэчы Паспалітай мелі права набываць маёмкі і зямлю ва ўласнасць у любой частцы краіны. Скасоўваліся ўсе пастановы, законы, палажэнні, якія супярэчылі уніі, а таксама асобны сейм ВКЛ. Прысягаць можна было аднаму Польскаму каралеўству.

Палітычнае становішча беларускіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай.

У выніку жорсткай барацьбы на Люблінскім сейме і пасля Любліна за незалежнасць і тэрытарыяльную цэласнасць кіруючым колам Вялікага княства Літоўскага ўдалося захаваць рэшткі тэрыторыі былой дзяржавы, а таксама рэшткі дзяржаўнасці і аўтаномію ў межах Рэчы Паспалітай. Абедзве былыя самастойныя дзяржавы захавалі свае ранейшыя назвы – Вялікае княства Літоўскае і Польская Карона, а таксама свае законы, урады і іншыя органы выканаўчай улады, судовыя сістэмы, мясцовае самакіраванне, фінансы, узброеныя сілы і да канца XVII ст. свае дзяржаўныя мовы. Статутам Вялікага княства Літоўскага 1588 г. чужаземцам, г. зн. этнічным палякам, польскім магнатам, забаранялася на тэрыторыі княства купляць зямлю і маёмасць, а таксама займаць дзяржаўныя пасады. Гэта дае падставу некаторым даследчыкам лічыць, што Рэч Паспалітая на першым этапе свайго існавання з’яўлялася канфедэратыўнай дзяржавай. Іншыя сцвярджаюць, што Рэч Паспалітая была федэратыўнай дзяржавай, у якой ВКЛ і Польшча мелі адносную самастойнасць, абмежаваную дзейнасць адзінага польскага караля і адзінага органа заканадаўчай улады – сейма Рэчы Паспалітай, а таксама засіллем польскіх паноў і пашырэннем польскага ўплыву на беларускіх і літоўскіх землях у канцы XVII – XVIII ст.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў XVI – XVIII стст., як і грамадска-палітычнае жыццё, не адзначалася стабільнасцю. Сацыяльныя, этнічныя, рэлігійныя процістаянні феадальнага грамадства, шматлікія войны і феадальныя міжусобіцы не спрыялі эканамічнаму росквіту краю. Прывядзенне ў жыццё на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XVI – першай палове XVII ст. аграрнай рэформы Жыгімонтам II Аўгустам прывяло да ўсталявання фальварачнай сістэмы гаспадарання, канчатковага запрыгоньвання сялян і значнага павелічэння іх прыгонніцкага ўціску. Побач з тэндэнцыяй да росту землеўладанняў свецкіх магнатаў назіраецца залог іх маёмкаў, што нараджае ў другой палове XVIII ст. тэндэнцыю да пераўтварэння феадальнай формы ўласнасці на зямлю ў буржуазную. Разам з залогам зямлі ўзнікаюць і такія парасткі буржуазных адносін, як арэнда зямлі, ліхварства, мануфактура. У гарадах і мястэчках з’яўляюцца промыслы: млыны, цагельні, рудні, піваварні,

якія належылі, як правіла, феадалу, але маглі належаць і магістрату. Сельская і гарадская гаспадарка Беларусі ў выніку няспыннай працы народа да сярэдзіны XVIII ст. была ў асноўным адноўлена, але гэта не стала асновай трывалага эканамічнага росквіту.

Знешняя палітыка. ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай не магло весці самастойнай знешняй палітыкі. Але гэта не азначае, што насельніцтва ВКЛ не ўздзейнічала на войны, якія вяла Рэч Паспалітая. Часцей за ўсё тэрыторыя Беларусі з'яўлялася тэатрам ваенных дзеянняў. “Смута” ў Расіі падштурнула польскіх і літоўскіх феадалаў да актыўнай рускай палітыкі, для якой склаліся спрыяльныя ўмовы. У 1600 г. пачалі распаўсюджвацца чуткі, быццам царэвіч Дзмітрый выратаваўся. Неўзабаве “царэвіч” слушна заявіў аб сваіх прэтэнзіях на маскоўскі прастол. Па афіцыйнай версіі, у ролі самазванца выступіў Грыгорый Атрэп’еў, які меў падтрымку ў верхніх палітычных колах Рэчы Паспалітай. Польскія і літоўскія магнаты распачынаюць наступленне на Расію, захопліваюць гарады і вёскі, рабуюць народ, паводзяць сябе як інтэрвенты. З 1608 г. просты люд пачынае аб’ядноўвацца супраць няпрошаных гасцей. Армія Жыгімонта панесла вялікія страты. Але войны з Расіяй не спыніліся і працягваліся яшчэ доўгі час.

Магнаты Вялікага княства Літоўскага пры спрыяльных абставінах змагаліся за дасягненне поўнай самастойнасці іх княстваў, рабілі змовы з мэтай адарваць ВКЛ ад Рэчы Паспалітай. У перыяд барацьбы ўкраінскага народа супраць польскіх паноў у сярэдзіне XVII ст. Януш Радзівіл вёў перапіску з Багданам Хмяльніцкім наконт атрымання ВКЛ поўнай самастойнасці. Такія ж дзеянні ўчыняліся ў перыяд Паўночнай вайны Расіі са Швецыяй (1700 – 1721) і падзелаў Рэчы Паспалітай 1772, 1793 і 1795 гг. Вялікае княства Літоўскае было ліквідавана канстытуцыяй Рэчы Паспалітай 3 мая 1791 г. У 1811 – 1812 гг. М.К. Агінскім і іншымі магнатамі быў распрацаваны праект аднаўлення Вялікага княства Літоўскага. Пасля захопу Вільні 28 чэрвеня 1812 г. французскай арміяй па загаду Напалеона быў утвораны часовы ўрад пад назвай “Камісія Вялікага княства Літоўскага” як орган адміністрацыйнага кіравання акупіраванай тэрыторыяй Літвы і Беларусі.

Войны Рэчы Паспалітай вялі да эканамічнага заняпаду Беларусі, разбурэння гарадоў і вёсак, фізічнага знішчэння насельніцтва. Яны павялічвалі раскол грамадства па этнічных і рэлігійных прыкметах.

У 1596 г. у Брэсце была прынята царкоўная унія каталіцкай і праваслаўнай царкваў. Уніяцтва ўяўляла сабой спалучэнне дагматаў каталіцкай царквы і абрадаў праваслаўнай. Уніяты падпарадкоўваліся Ватыкану. Уніяцтва ўяўляла сабой сродак акаталічвання насельніцтва. Беларуская шляхта перайшла ў каталіцызм, а вернікамі сталі сяляне і гарадскія нізы. На працягу свайго існавання уніяцтва імкнулася да лацінізацыі – набліжэння да каталіцтва. Прыняцце уніі выклікала сур’ёзныя супярэчнасці ў грамадстве. У 1623 г. адбылося паўстанне гараджан Віцебска, якія забілі уніяцкага архібіскупа,

рэлігійнага фанатыка Іясафата Кунцэвіча. Рэлігійныя супярэчнасці былі адной з прычын барацьбы беларускіх сялян і ўкраінскіх казакоў падчас казацка-сялянскай вайны 1648 – 1653 гг. Акаталічванне і паланізацыя беларускага насельніцтва стваралі неспрыяльную абстаноўку ў грамадстве і з’явіліся адной з прычын падзення Рэчы Паспалітай.

Тры падзелы Рэчы Паспалітай адбыліся ў 1772, 1793 і 1795 гг. паміж Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй. Асноўныя прычыны падзелаў:

– адсутнасць адзінай цэнтралізаванай дзяржавы і моцнай цэнтральнай улады; выбарнасць польскіх каралёў, іх залежнасць ад магнатаў і шляхты; усёмагутнасць, амбіцыёзнасць і непадкантрольнасць цэнтральнай уладзе мясцовых феадалаў, іх права мець замкі і войскі. Польскія каралі фактычна не кіравалі дзяржавай, іх улада ў многім была фармальнай, абмежаванай;

– наяўнасць “залатых шляхецкіх вольнасцей” – права “liberum veto”, якое дазваляла аднаму дэпутату сейма заблакіраваць прыняцце таго ці іншага закону (рашэння); т.зв. канфедэрацыі – саюзы ўзброенай шляхты для абароны сваіх вольнасцей і прывілеяў; мясцовыя шляхецкія сеймікі, якім належыла ўся ўлада ў ваяводствах і паветах. Таму сейм Рэчы Паспалітай быў бяспраўным, недзеяздольным, а канфедэрацыі шляхты іншы раз мелі характар прамога паўстання супраць караля (“рокаш”). У краіне гаспадарыла феадальная анархія;

– адсутнасць моцнага войска ў караля як гаранта суверэнітэту дзяржавы. Рэч Паспалітая мела толькі 16 тыс. салдат, Расія – 300 тыс. Арміі ў Рэчы Паспалітай фактычна не было, бо феадальныя магнаты і духавенства баяліся, што моцная дзяржава і моцнае войска не дадуць ім магчымасці ўздзейнічаць на дзяржаўныя справы, кіраваць дзяржавай. Шляхта баялася прытоку ў армію сялян і лічыла моцную армію перашкодай для “залатых шляхецкіх вольнасцей”, свайго пануючага становішча ў дзяржаве. Гістарычны вопыт сведчыць аб тым, што калі народ і дзяржава не жадаюць мець моцную ўласную армію, тады яны будуць утрымліваць і карміць чужую армію. Так і здарылася з Рэччу Паспалітай.

Культура Беларусі XVI – XVII стст. У гісторыі культуры Беларусі сярэдзіны XVI – XVII стст. можна вылучыць тры перыяды:

1) сярэдзіна XVI – канец XVI ст. – актыўны рэфармацыйна-гуманістычны рух, які імкнуўся сінтэзаваць тэарэтычны гуманізм з сацыяльна-практычнай дзейнасцю;

2) канец XVI – XVII ст. – гуманістычная думка эпохі позняга Адраджэння, контррэфармацыя і барока;

3) канец XVII – XVIII ст. – перамога контррэфармацыі, панаванне ў мастацтве стыляў барока і пачатак стылю класіцызму.

Позняе Адраджэнне з яго рэфармацыйна-гуманістычным рухам, перамога контррэфармацыі і панаванне ў мастацтве стылю барока зрабілі вялікі ўплыў на развіццё культуры беларускіх зямель другой паловы XVII – XVIII ст.

Асвета і кнігадрукаванне. Функцыяніравалі найбольш перадавыя для таго часу брацкія і пратэстанцкія (кальвінісцкія і арыянскія) школы, выдаваліся вучэбная і палемічная літаратура, кнігі богаслужэбнага зместу, а таксама для хатняга чытання. У XVIII ст. на беларускіх землях пашыраецца свецкая адукацыя, праводзіцца школьная рэформа. Створаная ў 1773 г. Адукацыйная камісія адмяніла выкладанне ў рамках школьных праграм рэлігіі. Развівалася бібліятэчная і архіўная справа.

Развіццё літаратуры. Выдатным творам беларускага летапісання XVII ст. была Баркулабаўская хроніка, якая з дэмакратычных пазіцый адлюстравала дзяржаўныя, ваенныя і грамадзянскія справы айчыны свайго часу. Аднак летапісы і хронікі паступова саступаюць месца новым літаратурным відам і жанрам: публіцыстыцы, гісторыка-мемуарнай літаратуры, палітычнай сатыры, паэзіі. Ідэалагічны кантроль царквы над культурай, духоўным жыццём стрымліваў развіццё грамадскай і навуковай думкі. Беларуская рэфармацыя і контррэфармацыя вылучылі плеяду публіцыстаў: С. Буднага, В. Цяпінскага, П. Скаргу, М. Сматрыцкага, Л. Карповіча, братоў Зізаніяў, А. Філіповіча і інш. Важны ўклад у развіццё беларускай і рускай культуры зрабіў паэт і драматург, кнігавыдавец і грамадскі дзеяч С. Полацкі.

Развівалася тэатральнае і музычнае мастацтва. Дзейнічалі школьныя тэатры, тэатр лялек – батлейка, прыгонныя і прыватныя тэатры. Апошнія ў другой палове XVIII ст. працаваў у Слоніме, Нясвіжы, Слуцку, Шклове, Магілёве, Чачэрску, Свіслачы, Пleshчаніцах. Дзейнічаў таксама “плавучы тэатр” на баржах на Агінскім канале. У маёнтках буйных магнатаў меліся прафесійныя аркестры і капэлы. Дзейнічалі ваенныя аркестры і народныя капэлы. У свецкай музыцы найбольш характэрным жанрам быў кант – шматгалосая песня свецкага зместу. Развівалася царкоўная музыка.

У выяўленчым мастацтве склалася самабытная беларуская іканапісная школа, якая ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. перастала існаваць. Другім важным напрамкам быў манументальны жывапіс – роспісы культавых збудаванняў. Папулярным відам станкавага жывапісу з’яўляўся партрэт. Ствараліся своеасаблівыя родавыя партрэтныя галерэі. *У архітэктурцы* побач з готыка-рэнесансным стылем усталявалася барока, якое ў канцы XVIII ст. саступіла месца класіцызму. Нясвіжскі палаца-паркавы ансамбль Радзівілаў, палац Тызенгаўза ў Гародне, Слоніmsкі палац Агінскіх, Нясвіжскі фарны касцёл, касцёлы бернардзінцаў у Гародне і Іўі, Мікалаеўскі касцёл у Міры, касцёлы ў Дзятлаве і Вішневе, касцёлы дамініканцаў у Мінску, Навагрудку, Смалянах і Дунілавічах, Богаяўленская і Крыжаўзвіжынская царквы ў Жыровічах, Уваскрасенская царква ў Віцебску, іншыя культавыя і абарончыя збудаванні – помнікі архітэктурцы беларускіх зямель другой паловы XVI – XVIII стст.

Асвета, кнігадрукаванне, бібліятэчная і архіўная справы, літаратура, тэатр, музыка, жывапіс, архітэктурца – уся духоўная культура беларускага народа

часоў Рэчы Паспалітай – яскравы адбітак палітычнай і ідэалагічнай барацьбы, якая вялася за права мець сваю мову, адукацыю, традыцыі і звычаі, свой лад жыцця.

Лекцыя

Унутраная і знешняя палітыка Рэчы Паспалітай

2 гадзіны

План

1. Люблінская унія. Утварэнне Рэчы Паспалітай.
2. Палітычнае становішча беларускіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай.
3. Знешняя палітыка.
4. Паглыбленне палітычнага крызісу. Падзелы Рэчы Паспалітай.

Семінарскія заняткі

Сацыяльна-эканамічнае і культурнае развіццё, знешняя палітыка і яе ўплыў на беларускія землі (другая палова XVI – канец XVIII стст.)

2 гадзіны

План

1. Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі.
2. Асвета і кнігадрукаванне.
3. Развіццё літаратуры.
4. Тэатр і музыка.
5. Выяўленчае мастацтва і архітэктура.

Літаратура

Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.1. – Мн., 2003. С.169 – 261.

Гісторыя беларускага мастацтва: У 6 т. Т.2. – Мн., 1992.

Гісторыя беларускага тэатра. – Мн., 1983. Т.1.

Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. – Мн., 1994. Ч.1.

Юхо Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – Мн., 1992.

ТЭМА 4. БЕЛАРУСЬ У СКЛАДЗЕ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ. КРЫЗІС ФЕАДАЛЬНА-ПРЫГОННІЦКАЙ СІСТЭМЫ (КАНЕЦ XVIII – 50-я гг. XIX ст.)

Кароткі змест тэмы

Унутраная палітыка расійскага ўрада на Беларусі. У выніку трох падзелаў (1772, 1793, 1795 гг.) Рэч Паспалітая спыніла сваё існаванне. Да Расіі адышла тэрыторыя Беларусі з насельніцтвам каля 3,3 млн. чалавек. З канца XVIII ст. пачынаецца новы этап беларускай гісторыі, цесна звязаны з гісторыяй Расійскай дзяржавы.

На Беларусь былі распаўсюджаны агульныя прынцыпы расійскага кіравання. У 1796 – 1797 гг. тут была праведзена адміністрацыйная рэформа, паводле якой ствараліся губерні: Беларуская з губернскім горадам Віцебскам; Мінская з губернскім горадам Мінскам і Літоўская з губернскім горадам Вільняй. У 1802 г. у выніку новага адміністрацыйнага падзелу Расіі Беларуская губерня падзялялася на Магілёўскую і Віцебскую. Яны ўвайшлі ў склад Беларускага генерал-губернатарства. Літоўская губерня падзялялася на Гродзенскую і Віленскую, якія склалі разам з Мінскай губерняй Літоўскае генерал-губернатарства. Генерал-губернатары з'яўляліся даверанымі асобамі імператара і надзяляліся фактычна неабмежаванымі паўнамоцтвамі. Выканаўчая ўлада ў губернях была перададзена губернатарам.

Насельніцтва беларускіх зямель на працягу месяца пасля выхаду ўказа аб іх уключэнні ў склад Расіі прыводзілася да прысягі. Сялян як прыгонных запісалі за новай дзяржавай іх паны з паручыцельствам духавенства. Асобам, якія не жадалі прысягаць новай уладзе, было прапанавана ў 3-месячны тэрмін прадаць сваю нерухомасць і выехаць за мяжу. Па заканчэнні гэтага тэрміну іх маёмасць перадавалася ў казну. Большая частка магнатаў і шляхты прынесла прысягу новай уладзе.

Палітыка самадзяржаўя ў дачыненні да мясцовых феадалаў на першым этапе была вельмі памяркоўнай. Шляхта заходніх губерняў захоўвала практычна ўсе ранейшыя правы і прывілеі. Асноўным заканадаўчым кодэксам на беларускіх землях аж да 1840 г. заставаўся Статут ВКЛ 1588 г. Мясцовая ж адміністрацыя стваралася па расійскаму ўзору і была строга падсправаздачна цэнтральнай уладзе. Разам з тым урад Расіі ліквідаваў бескантрольную самастойнасць феадалаў, якая падрывала асновы дзяржавы. Шляхта згубіла правы на канфедэрацыі, на ўтрыманне прыватнага войска і ўласных крэпасцяў.

У 1777 г. на Беларусі адбыліся выбары павятовых і губернскіх прадвадзіцеляў дваранства, створаны павятовыя і губернскія дваранскія сходы. У гарадах адмянялася панаванне свецкіх ці духоўных феадалаў, скасоўвалася магдэбургскае права. Шматлікія прыватныя гарады і мястэчкі былі выкуплены ўрадам. Кіраванне гарадскім жыццём канцэнтравалася ў Думе – прадстаўнічым

органах з гарадскіх саслоўяў. Купецтва атрымала права на арганізацыю гільдый, як гэта было ў Расіі.

У адносінах да каталіцкай царквы спачатку таксама праводзілася асцярожная палітыка. За католікамі захоўвалася права на свабоднае выкананне абрадаў, маёмасць каталіцкіх касцёлаў, кляштараў захоўвалася ў недатыкальнасці. Аднак ім забаранялася хрысціць у сваю веру праваслаўных. Такая ж верацярпімасць была праяўлена і ў адносінах да уніятаў.

Для яўрэйскага насельніцтва ў 1794 г. устанаўлівалася “мяжа аселасці”. Яўрэям дазвалялася сяліцца ў гарадах, займацца рамяством і гандлем, але не дазвалялася займацца земляробствам. Яўрэі маглі запісвацца ў мяшчанскія і купецкія саслоўі з умовай, што яны будуць плаціць дзяржаўныя падаткі ў двайным памеры ў параўнанні з хрысціянскім насельніцтвам.

Аднак, нягледзячы на памяркоўнасць палітыкі расійскага ўрада, значная частка апалячанай шляхты і каталіцкага духавенства, якая страціла сваё прывілеяванае становішча, засталася незадаволенай. Падчас Айчынай вайны 1812 г. шляхта, якая толькі што прысягала на вернасць Расійскай імперыі, амаль усюды сустракала французскія войскі як вызваліцеляў ад расійскіх захопнікаў. Просты ж беларускі народ у асноўным стаў на шлях партызанскай вайны з французамі.

Пасля вайны з Напалеонам грамадска-палітычны рух на Беларусі развіваўся пад уплывам рэвалюцыйных падзей у Заходняй Еўропе, расійскай рэвалюцыйнай думкі і польскіх нацыянальна-вызваленчых ідэй. У 1817 г. пры Віленскім універсітэце студэнты А. Міцкевіч і Т. Зан стварылі таварыства філаматаў (прыхільнікаў навукі). У пачатку 20-х гадоў XIX ст. у Вышэйшай духоўнай семінарыі ў Полацку былі студэнты Віленскага універсітэта заснавалі таварыства філарэтаў (прыхільнікаў дабрачыннасці), у 1819 г. у Свіслацкай гімназіі – таварыства аматараў навук. Яны прапагандавалі патрыятычныя ідэі ў польскім духу, расказвалі пра слаўных дзеячаў Польшчы, распаўсюджвалі сярод насельніцтва ідэі волі і роўнасці.

Шляхта, навучэнцы, афіцэры-палякі (каля 10 тыс. чалавек) Беларусі падтрымалі нацыянальна-вызваленчае паўстанне ў Польшчы 1830 – 1831 гг. У адказ расійскі ўрад праводзіць “разбор шляхты”, мерапрыемствы супраць дробнай шляхты, распаўсюджвальніка апазіцыйных настрояў. Асобы, якія дакументамі не даказалі свайго шляхецтва, не былі зацверджаны ў дваранскім званні і пазбаўляліся права валодаць маёнткамі, павінны былі прадаць сваю ўласнасць. Былыя шляхціцы павялічвалі падатнае саслоўе.

З 1 студзеня 1831 г. адмянялася дзеянне Літоўскага Статута на тэрыторыі Віцебскай і Магілёўскай губерняў. Указ ад 18 лютага 1831 г. ўводзіў на землях Беларусі новае заканадаўчае ўлажэнне аб губернях. Усім дзяржаўным установам і пасадам на Беларусі былі дадзены расійскія назвы. У 1832 г. быў створаны “Асобы камітэт па справах заходніх губерняў”, які распрацоўваў і ажыццяўляў мерапрыемствы па пашырэнню расійскага дваранскага землеўладання і расійскага ўплыву ў галіне кіравання і суда, у іншых сферах. У

гэтым жа годзе быў закрыты Віленскі універсітэт як небяспечны ачаг вальнадумства. Польская мова ў судовай справе заменена на рускую. У 1839 г. з мэтай аслаблення каталіцкага касцёла на царкоўным саборы ў Полацку было праведзена аб'яднанне уніяцкай царквы з праваслаўнай. У 1840 г. было поўнасьцю адменена дзеянне Літоўскага Статута. Расійскае заканадаўства распаўсюджвалася на ўсю тэрыторыю Беларусі. Справаводства і выкладанне ў вышэйшых навучальных установах павінна было весціся на рускай мове.

Крызіс прыгоннага ладу. Эканамічныя рэформы 30 – 50-х гадоў XIX ст. Адною з асаблівасцей развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі было панаванне буйнога дваранскага землеўладання. Асновай сельскай гаспадаркі з'яўлялася земляробства, ад якога памешчыкі атрымлівалі галоўную частку сваіх даходаў. Папулярнай культурай стала бульба. У многіх памешчыцкіх маёнтках пашыралася вытворчасць ільну. Важнейшым напрамкам спецыялізацыі памешчыцкіх гаспадарак, асабліва на Гродзеншчыне, становіцца танкарунная авечкагадоўля. Асноўнай вытворчай базай маёнтка памешчыка з'яўлялася сялянская гаспадарка. У сваіх маёнтках памешчыкі будавалі прамысловыя прадпрыемствы па перапрацоўцы сельскагаспадарчай прадукцыі і сыравіны: суконныя, вінакурныя, цукраварныя, смалакурныя, жалезаапрацоўчыя. Вельмі важнай галіной даходу быў продаж лесу.

З 40-х гг. XIX ст. працэс разлажэння феадальна-прыгонніцкай сістэмы на Беларусі, як і ва ўсёй Расіі, перарастае ў крызіс. У сельскай гаспадарцы ён выявіўся ў рэзкім зніжэнні прыбытковасці памешчыцкай і дзяржаўнай вёскі, у абезземельванні і збыдненні сялянства, у росце сацыяльных канфліктаў. У гэтых умовах урад праводзіць рэформы, мэтай якіх было захаваць сістэму феадальнага землеўладання, падняць прыбытковасць памешчыцкай і дзяржаўнай вёскі, ураўняць гаспадарчы ўзровень сялян. Аўтарам адной з рэформ быў граф П.Д. Кісялёў.

Рэформа ў сістэме феадальнага землеўладання пачалася з дзяржаўнай вёскі. Першым крокам стала перабудова яе апарату кіравання, у выніку чаго абшчына ў Беларусі была максімальна набліжана да агульнарасійскага ўзору. Другой часткай рэформы П.Д. Кісялёва з'яўлялася палітыка “апякунства” над дзяржаўнымі сялянамі. Прадугледжвалася арганізацыя дапамогі сялянам на выпадак неўраджаяў і іншых бедстваў. Акрамя гэтага, ставілася пытанне аб арганізацыі пачатковага навучання дзяцей дзяржаўных сялян, аказання медыцынскай дапамогі, правядзення розных аграрна-эканамічных мерапрыемстваў, актывізацыі гандлю, развіцця сістэмы страхавання, барацьбы з п'янствам.

Трэцяя і галоўная частка рэформы П.Д. Кісялёва – люстрацыя дзяржаўных маёмасцей. Гэта было мерапрыемства, якое ставіла тры мэты: дакладны ўлік дзяржаўных маёмасцей, выраўноўванне гаспадарчага ўзроўню сялян шляхам скасавання малаземелля і рэгламентацыі павіннаснага прыгнёту, павышэнне плацежаздольнасці дзяржаўных сялян. У працэсе люстрацыі у Беларусі знішчаюцца фальваркова-прыгонная сістэма і сістэма часовага ўладання.

Дзяржаўныя сяляне паскоранымі тэмпамі пераводзяцца на пазямельны аброк. З фальварковых зямель ім былі зроблены прырэзкі да надзелаў.

Адмова ад фальваркова-прыгоннай сістэмы і перавод дзяржаўных сялян на аброк з'явіліся галоўнымі вынікамі рэформы, якія вызначылі яе буржуазна-прагрэсіўны характар. У выніку рэформы было некалькі ўраўнавана становішча сялян, знізіўся іх павіннасны прыгнёт. Асабліва значныя перамены адбыліся ў прававым статусе дзяржаўных сялян. За імі прызнавалася грамадзянская свабода, што выгадна адрознівала іх ад бяспраўных памешчыцкіх сялян.

З 1840 г. П.Д. Кісялёў пачаў займацца падрыхтоўкай інвентарнай рэформы з мэтай падцягнуць узровень памешчыцкай вёскі да дзяржаўнай. З-за супраціўлення памешчыкаў інвентарная рэформа ў памешчыцкай вёсцы была значна менш радыкальнай, але некалькі паслабіла павіннасны прыгнёт сялян шляхам увядзення ў памешчыцкіх маёнтках абавязковых інвентароў па адзіных правілах. У адрозненне ад дзяржаўнай вёскі, пераведзенай на аброк, у памешчыцкай засталіся многія ранейшыя павіннасці: паншчына (штодзённая), згоны, шарваркі, жаночая праца, старажоўства, даніна. Агульны памер павіннасцей складаў $\frac{1}{3}$ частку валавога даходу з надзела.

Інвентарная рэформа не вырашыла найважнейшага пытання – аб сялянскім землекарыстанні. У цэлым рэформы 30–50-х гг. мелі дваранскую накіраванасць. Прынцыпы рэфармавання дзяржаўнай вёскі былі прызнаны памешчыкамі занадта радыкальнымі, а сацыяльна-прававое становішча памешчыцкіх сялян змянілася мала. Феадальная ўласнасць засталася некранутай.

Прамысловасць. Гарады. Гандаль. Шляхі зносін. Да сярэдзіны XIX ст. прамысловая вытворчасць у Беларусі знаходзілася пераважна на дробнатаварнай і мануфактурнай ступенях развіцця. Асноўнымі прадпрыемствамі гэтага часу былі прыгонныя мануфактуры, гаспадарамі якіх з'яўляліся памешчыкі. Яны прымушалі працаваць на мануфактурах сваіх сялян. Акрамя таго, у гарадах і мястэчках мелася шмат розных дробных прадпрыемстваў і майстэрняў з 1–3 рабочымі, гаспадарамі якіх былі купцы і мяшчане. Былі ў Беларусі і прадпрыемствы, заснаваныя на вольнай працы. Большасць “вольнанаёмных” складалі прыгонныя, якіх паны на кароткі тэрмін адпусkali на заробкі. Новай з'явай у прамысловым развіцці Беларусі было выкарыстанне на асобных прадпрыемствах машын і паравых рухавікоў. Аднак колькасць прадпрыемстваў, якія мелі машынную тэхніку, была нязначнай.

У Беларусі найбольш распаўсюджанымі былі прадпрыемствы па перапрацоўцы сельскагаспадарчай сыравіны – вінакурныя, суконныя, палатняныя, цукровыя, мукамельныя. Вядучай галіной прамысловасці Беларусі ў першай палове XIX ст. заставалася суконная. Другое месца займала вытворчасць шарсцяных вырабаў. Сярод прадпрыемстваў Беларусі значная доля належыла папяровым, шкляным, чыгунным, меднаплавільным, жалезаапрацоўчым, цагельным і інш. Фабрыкі ў Беларусі пачалі ўзнікаць з 20-х гг. XIX ст. Першымі былі пабудаваны суконныя фабрыкі ў мястэчках

Хомску Кобрынскага, Косаве Слонімскага паветаў. На металаапрацоўчым прадпрыемстве Бенкендорфа ў маёнтку Старынцы Чэрыкаўскага павета працавала каля 900 рабочых.

Нягледзячы на істотныя зрухі ў развіцці прамысловасці Беларусі першай паловы XIX ст., яе памеры ў параўнанні з агульнарасійскай былі нязначнымі, а тэмпы развіцця – надзвычай маруднымі. Пры гэтым дробнатаварная і мануфактурная вытворчасці ў Беларусі з пачатку 30-х гг. перажывалі крызіс, які быў звязаны з паглыбленнем крызісу ўсёй прыгонніцкай сістэмы.

У першай палове XIX ст. у Беларусі назіраўся рост гарадскога насельніцтва. Колькасць насельніцтва беларускіх гарадоў расла як за кошт натуральнага прыросту, так і ў выніку прымусовага перасялення яўрэяў з сельскай мясцовасці, якія неўзабаве склалі пераважную колькасць гарадскога насельніцтва і якія засяродзілі ў сваіх руках рамяство і гандаль. 70 – 90 % гарадскога насельніцтва складала мяшчанства (рамеснікі, дробныя гандляры). У сярэдзіне XIX ст. у Беларусі налічвалася 40 гарадоў і больш чым 300 мястэчкаў. Найбольш буйнымі гарадамі былі Віцебск, Мінск, Магілёў, Гродна. Аднак у першай палове XIX ст. гарады яшчэ не сталі цэнтрамі прамысловасці, у іх працягвалі панаваць гандаль і рамяство.

Гандаль Беларусі развіваўся пераважна ў форме кірмашоў. Усяго ў Беларусі штогод праходзіла каля 200 кірмашоў. На самым буйным з іх – Зэльвенскім – гадавы абарот перавышаў 1 млн. руб. Важнае значэнне ў Беларусі набыў вывазны гандаль. Прадметамі экспарту былі збожжа, лён, пянька, лес, спірт, смала, паташ і г.д. У Беларусь завозілі шэрсць, металічныя вырабы, галантарэю, прадметы раскошы: фарфоравы і фаянсавы посуд, крышталь, люстэркі і г.д.

У развіцці гандлю важную ролю адыгралі суднаходныя рэкі, якія звязвалі Беларусь з балтыйскімі і чарнаморскімі портамі. У 1804 – 1805 гг. скончылася будаўніцтва Агінскага і Бярэзінскага каналаў. Яны звязалі Днепр з Заходняй Дзвіной, Нёманам і Віслай. На беларускіх рэках і каналах знаходзілася каля 85 прыстаней. Была пабудавана Маскоўска-Варшаўская шаша, якая прайшла праз 3 беларускія губерні: Магілёўскую, Мінскую, Гродзенскую.

Культура Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст. Перыяд з канца XVIII па 10-я гг. XIX ст. адносіцца да эпохі Асветніцтва ў Беларусі. Ідэйнай асновай дадзенай эпохі сталі працы філосафаў-асветнікаў, якія заклікалі да пераўтварэння грамадскага ладу на рацыянальных пачатках. Распаўсюджванне ідэй Асветніцтва прывяло да ажыццяўлення некаторых рэформ у галіне адукацыі. У 1802 г. у Расіі было створана Міністэрства народнай асветы. Школьная сістэма будавалася на прынцыпе адзінства і пераемнасці, навучанне аб'яўлялася бясплатным. Сістэма адукацыі ўключала ў сябе прыходскія вучылішчы з гадавым тэрмінам навучання (пачатковая школа), двухгадовыя павятовыя вучылішчы, чатырохгадовыя гімназіі і універсітэты.

Станоўчымі вынікамі рэформы на Беларусі з'явіліся рост свецкіх агульнаадукацыйных школ і колькасці навучэнцаў, увядзенне ў навучальныя

планы прыродазнаўчых дысцыплін, развіццё жаночай адукацыі. Выкладанне вялося на польскай мове, а руская мова падавалася як адна з вучэбных дысцыплін. Рэформа адукацыі не пазбегла каталіцкага ўплыву. Значная частка навучальных устаноў Беларусі падпарадкоўвалася ордэну езуітаў. Гэта была ўступка ўрада паланізанаму дваранству. У езуіцкіх вучылішчах налічвалася каля тысячы чалавек. Існавалі таксама гімназіі духоўных ордэнаў, ці “гімназіяльныя вучылішчы”. Па патрабаванні ордэна езуітаў у 1812 г. Аляксандр I даў згоду на заснаванне на базе езуіцкага калегіума Полацкай езуіцкай акадэміі з правамі універсітэта. У 1820 г. яна была закрыта.

На змену Асветніцтву ў канцы XVIII ст. у Заходняй Еўропе прыходзіць Рамантызм. Ён адлюстраванне пэўнай часткі грамадства ў асветніцкай ідэалогіі і культуры. Для Рамантызму характэрна ўвага да свету чалавечых пачуццяў, да нацыянальнай мовы і культуры, а таксама да нацыянальнай гісторыі. Першая палова XIX ст. – час узнікнення навуковага беларусазнаўства. Вывучэнне Беларусі ажыццяўлялі Расійская акадэмія навук, Рускае геаграфічнае таварыства, Віленскі універсітэт, Маскоўскае таварыства аматараў старажытнасцей расійскіх, створаныя па ініцыятыве Я. Тышкевіча Віленскі музей старажытнасцей і Віленская археалагічная камісія.

У XIV – XVIII стст. мовай беларускага народа была старабеларуская. У выніку паланізацыі з другой паловы XVII ст. літаратурную старабеларускую мову перасталі ўжываць у справаводстве і іншых сферах культуры. Беларускія магнаты і шляхта, інтэлігенцыя засвоілі польскую мову і культуру, а вуснай беларускай мовай у розных дыялектах карысталіся сялянства, збяднелая шляхта, ніжэйшыя пласты гарадскога насельніцтва. Пасля далучэння да Расіі афіцыйнае становішча ў Беларусі заняла руская мова, аднак да падаўлення паўстання 1863 – 1864 гг. панавала польская мова.

Фарміраванне беларускай нацыі, сацыяльна-эканамічныя змены ў грамадстве садзейнічалі выпрацоўцы новай беларускай літаратурнай мовы на базе шматлікіх беларускіх гаворак (дыялектаў). Нанава складваліся графіка, правапіс, лексіка. У першай палове XIX ст. адзінай сферай выкарыстання новай беларускай мовы была мастацкая літаратура (рукапісная і ананімная): паэмы “Энеіда навыварат”, “Тарас на Парнасе” і інш. Тут загучала жывая гутарковая беларуская мова. У літаратуры з’явіліся таленавітыя паэты і празаікі: Ян Чачот, Аляксандр Рыпінскі, Ян Баршчэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч.

Мастацкім стылем эпохі Асветніцтва быў класіцызм, які імкнуўся ўсё падпарадкаваць законам розуму, прыгажосці і велічнай прастаты. Перш за ўсё класіцызм знайшоў адлюстраванне ў архітэктуры. Ствараліся палацы і палацава-паркавыя комплексы ў Гомелі, Жылічах, Снове. Класіцызм пранік у культуравае дойлідства (Іосіфаўскі сабор у Магілёве, Петра-Паўлаўская царква ў Гомелі). Для выяўленчага мастацтва было характэрна спалучэнне класічнага і рамантычнага накірункаў. Працавалі такія мастакі, як І. Аляшкевіч, Я. Рустэм, В. Ваньковіч, І. Хруцкі, В. Дмахоўскі, Н. Орда, М. Кулеша і інш.

ТЭМА 5. БЕЛАРУСЬ У ПЕРЫЯД СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ БУРЖУАЗНАГА ГРАМАДСТВА. БУРЖУАЗНА-ДЭМАКРАТЫЧНЫЯ РЭВАЛЮЦЫІ. БАРАЦЬБА ЗА НАЦЫЯНАЛЬНАЕ АДРАДЖЭННЕ (60-я ГАДЫ XIX ст. – ЛЮТЫ 1917 г.)

Кароткі змест тэмы

Адмена прыгоннага права. 19 лютага 1861 г. імператар Аляксандр II падпісаў “Маніфест” і зацвердзіў заканадаўчыя акты, якія тычыліся адмены прыгоннага права. Сяляне адразу атрымлівалі асабістую свабоду і шэраг грамадзянскіх правоў. Агульныя “Палажэнні” ўводзілі новую сістэму кіравання вёскай. Пазямельнае ўладкаванне сялян Беларусі ажыццяўлялася на аснове двух мясцовых “Палажэнняў”. У Магілёўскай і Віцебскай губернях устанаўліваліся вышэйшыя (ад 4 да 5,5 дзес.) і ніжэйшыя (ад 1 да 2 дзес.) памеры сялянскіх надзелаў. Калі да рэформы ў селяніна зямлі было звыш вышэйшай нормы, то памешчык меў права адрэзаць лішак на сваю карысць. У Гродзенскай, Віленскай і Мінскай губернях сялянам пакідаўся іх дарэформенны надзел. Адрэзкі дазвалялася рабіць, калі ў памешчыка заставалася меней $\frac{1}{3}$ ўсёй зямлі, але сялянскі надзел не мог быць скарачаны больш чым на $\frac{1}{6}$ частку.

Свой надзел зямлі сяляне павінны былі выкупіць ва ўласнасць. Да правядзення выкупной аперацыі яны лічыліся часоваабавязанымі і за карыстанне атрыманай зямлёй адбывалі паншчыну або плацілі памешчыку аброк. Выкупная сума вызначалася праз шасціпрацэнтную капіталізацыю гадавога аброку. Ад 20 да 25 % гэтай сумы сяляне плацілі непасрэдна памешчыку. Астатнюю частку памешчыкі атрымлівалі ад дзяржавы ў выглядзе каштоўных папер, якія можна было прадаваць ці закладваць. У выніку такой аперацыі сяляне становіліся даўжнікамі дзяржавы – на працягу 49 гадоў ім трэба было выплочваць выкупныя плацяжы разам з працэнтамі за пазыку.

Рэформа 1861 г. ліквідавала галоўную перашкоду, якая стрымлівала развіццё капіталізму, – прыгоннае права. Разам з тым яна несла ў сабе шмат супярэчнасцей. Нягледзячы на тое, што ў заходніх губернях, у параўнанні з іншымі рэгіёнамі Расіі, пасля паўстання 1863 – 1864 гг. былі створаны больш спрыяльныя ўмовы для пашырэння буржуазных адносін, на Беларусі захавалася мноства феадальных перажыткаў. Яны і сталі адметнай рысай і асноўнай асаблівасцю сацыяльна-эканамічнага развіцця краю ў наступныя дзесяцігоддзі.

Буржуазныя рэформы 60 – 70-х гадоў і контррэформы 80 – 90-х гадоў. У 60 – 70-я гады ўрад Аляксандра II прыняў шэраг пастановаў аб правядзенні рэформ дзяржаўна-палітычнага ладу: земскай, судовай, гарадской, ваеннай, у галіне народнай адукацыі і друку. У Беларусі буржуазныя рэформы 60 – 70-х гадоў ці не праводзіліся ўвогуле (як земская), ці ажыццяўляліся са значным спазненнем і істотнымі адступленнямі ад агульнарасійскіх прынцыпаў

(як судовая і гарадская). Усё гэта было вынікам паўстання 1863 – 1864 гг. – самадзяржаўе не давярала польскім памешчыкам, якія пераважалі ў краі.

Пасля забойства нарадавольцамі імператара Аляксандра II ў 1881 г. у кіраўніцтве дзяржавы перамогу атрымалі рэакцыйныя колы. 80 – 90-я гг. увайшлі ў гісторыю Расіі як перыяд контррэформаў. Першымі ахвярамі рэакцыі сталі друк і школа: быў устаноўлены жорсткі адміністрацыйны нагляд за газетамі і часопісамі; урадам прымаецца шэраг пастановаў, якія ўводзілі шмат абмежаванняў у сістэму адукацыі. Новае “Гарадское палажэнне” (1892 г.) рэзка павышала маёмасны цэнз пры выбарах органаў гарадскога самакіравання і узмацняла над ім кантроль з боку ўрадавай адміністрацыі. Становішча на Беларусі ўскладнялася яшчэ і тым, што тут дзейнічалі розныя абмежаванні ў дачыненні да польскага (каталіцкага) і яўрэйскага (іудзейскага) насельніцтва.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх губерняў у 60-я гады XIX ст. – першыя гады XX ст. Эканоміка Беларусі пасля рэформы 1861 г. знаходзілася пад непасрэдным уплывам агульнарасійскага рынку. У параўнанні з цэнтральнымі прамысловымі губернямі, значнай часткай Украіны, Польшчай і Прыбалтыкай Беларусь адставала ў прамысловым развіцці і заставалася галоўным чынам сельскагаспадарчым раёнам, дзе пераважала буйное памешчыцкае землеўладанне. Тым не менш па ўзроўні развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы яна ішла наперадзе многіх раёнаў Расіі. Характэрнай рысай прамысловасці Беларусі ў другой палове XIX ст. разам з адносна хуткім ростам фабрычнай індустрыі было распаўсюджванне дробнай вытворчасці і мануфактур, пераважна невялікіх фабрычна-заводскіх прадпрыемстваў.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў пачатку XX ст. характарызуецца далейшым паглыбленнем капіталістычных адносін, манапалізацыяй капіталу і вытворчасці, павелічэннем ролі банкаў. Працягваецца капіталізацыя сельскай гаспадаркі, пашыраюцца яе сувязі з рынкам. Эканамічны ўздым 1909 – 1913 гг. садзейнічаў развіццю старых і з’яўленню новых галін вытворчасці. Але па-ранейшаму яны грунтаваліся на інтэнсіўным выкарыстанні мясцовай і сельскагаспадарчай сыравіны. Росту капіталізму ў сялянскай гаспадарцы Беларусі і класаваму расслаенню вёскі ў значнай ступені садзейнічала сталыпінская аграрная рэформа.

Паўстанне 1863 – 1864 гг. у Польшчы, Літве і на Беларусі. У шматнацыянальных заходніх губернях Расійскай імперыі амаль самым вострым было польскае пытанне. Польскі патрыятычны лагер падзяліўся на дэмакратаў, якія выступалі за паўстанне, і лібералаў – прыхільнікаў мірных сродкаў барацьбы. Тых, хто быў за паўстанне, атрымалі назву “чырвоныя”. Іх склад быў разнастайны: дробная і беззямельная шляхта, афіцэры, дробная гарадская буржуазія, інтэлігенцыя, студэнцтва. “Чырвоныя” падзяляліся на правых – памяркоўных і левых – прадстаўнікоў рэвалюцыйна-дэмакратычных колаў. Першыя рабілі стаўку на шляхту і асцерагаліся шырокага сялянскага руху. Яны прызнавалі роўнасць нацыянальных правоў беларусаў, літоўцаў,

украінцаў з палякамі, але выступалі за адзіную незалежную Польшчу ў межах 1772 г. Правыя прадугледжвалі надзяленне сялян зямлёй за кошт яе частковай канфіскацыі ў памешчыкаў пры абавязковай грашовай кампенсацыі. Левыя разлічвалі на сялянскую рэвалюцыю. Яны прызнавалі права на нацыянальнае самавызначэнне літоўцаў, украінцаў і беларусаў. Аграрнае пытанне планавалася вырашыць шляхам ліквідацыі памешчыцкага землеўладання. “Левых” у Беларусі ўзначальваў Канстанцін Каліноўскі.

Праціўнікаў паўстання называлі “белымі”. Гэта былі пераважна памешчыкі, сярэдняя буржуазія, частка інтэлігенцыі. “Белыя” не жадалі ніякіх сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў, катэгарычна адмаўлялі права на нацыянальна-палітычнае самавызначэнне літоўцаў, украінцаў і беларусаў. Дабіцца аднаўлення Польшчы ў межах 1772 г. яны хацелі, выкарыстоўваючы націск заходнееўрапейскіх краін на расійскія ўлады.

Паўстанне 1863 – 1864 гг. па сваіх мэтах было польскай нацыянальнай буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыяй, накіраванай супраць самадзяржаўя, саслоўнай і нацыянальнай няроўнасці. Паўстанне не здолела перамагчы, але пад яго націскам расійскія ўлады былі вымушаны пайсці на значнае паслабленне ўмоў сялянскай рэформы 1861 г. у беларускіх і літоўскіх губернях. Разам з тым з-за недаверу польскім памешчыкам з боку расійскіх улад на Беларусі не былі праведзены ў поўным аб’ёме буржуазныя рэформы 60 – 70-х гадоў, дзейнічалі розныя абмежаванні палітычнага і нацыянальнага характару.

Сялянскі і рабочы рух. Народніцкія і сацыял-дэмакратычныя арганізацыі на Беларусі. Пасля падаўлення паўстання 1863 – 1864 гг. на Беларусі адбыўся рэзкі спад сялянскіх выступленняў і на працягу наступных 40 год сялянскі рух ніколі не дасягаў таго ўзроўню, які назіраўся на рубяжы 50 – 60 гг., у час падрыхтоўкі і правядзення рэформы 1861 г. Хваляванні сялян былі паасобнымі і неарганізаванымі.

Адсутнасць у Беларусі буйных і перавага дробных рамесніцкіх прадпрыемстваў з невялікай колькасцю працуючых на іх рабочых, сялянскае малазямелле і мноства яўрэйскай беднаты ў горадзе стваралі лішак рабочай сілы і пашыралі магчымасці эксплуатацыі пралетарыяту. Тым не менш выступленняў рабочых на Беларусі было няшмат. Толькі ў 90-я гг. назіраецца ўздым стачачнай барацьбы. Паступова рабочы рух набывае ўсё большую арганізаванасць і ў канцы XIX ст. вылучаецца ў самастойную плынь.

Арганізаваны рэвалюцыйны рух на Беларусі пачаў адраджацца толькі ў сярэдзіне 70-х гг. У той час ён быў ідэйна і арганізацыйна звязаны з агульнарасійскім і прайшоў праз стадыі рэвалюцыйнага і ліберальнага народніцтва, якое ў канцы XIX ст. саступіла месца сацыял-дэмакратызму і марксізму. Менавіта ў Мінску ў сакавіку 1898 г. адбыўся I з’езд Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі.

Фарміраванне палітычных партый. Нацыянальнае адраджэнне. Першыя палітычныя арганізацыі. Канец XIX – пачатак XX ст. – час

стварэння і станаўлення палітычных партый. У сувязі з параўнальна нядоўгім існаваннем капіталістычных адносін працэс класавай дыферэнцыяцыі і фарміравання нацыянальнай самасвядомасці на Беларусі не скончыўся. На практыцы гэта паўплывала на разнастайнасць палітычных партый і рухаў (у тым ліку агульнарасійскіх), тэрмін іх фарміравання і асаблівасці дзейнасці. Значны ўплыў на ўсе наступныя падзеі аказала першая Расійская рэвалюцыя 1905 – 1907 гг.

У канцы XIX – пачатку XX ст. з агульнадэмакратычнага руху вылучаецца беларуская нацыянальная плынь. Першай беларускай нацыянальнай палітычнай арганізацыяй стала Беларускае сацыялістычнае грамада (БСГ). Сярод яе стваральнікаў і кіраўнікоў былі І. і А. Луцкевічы, А. Пашкевіч (Цётка), К. Кастравіцкі, А. Бурбіс, В. Іваноўскі, Ф. Умястоўскі.

Пасля рэвалюцыі 1905 – 1907 гг. беларускі нацыянальны рух апынуўся ў цяжкім становішчы. БСГ як палітычная партыя перастала існаваць. У паслярэвалюцыйны перыяд цэнтрам беларускага нацыянальна-культурнага руху стала газета “Наша ніва”. Яна выдавалася з лістапада 1906 г. па жнівень 1915 г. у Вільні. “Наша ніва” займала ліберальныя асветніцкія пазіцыі. Значную ўвагу яна надавала прапагандзе беларускай нацыянальнай культуры, развіццю беларускай мовы.

Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. Галоўнай прычынай Першай сусветнай вайны з’явіліся супярэчнасці паміж буйнейшымі імперыялістычнымі краінамі. Вайна пачалася 1 жніўня 1914 г. (па новаму стылю), калі Германія аб’явіла вайну Расіі. У жніўні 1915 г. пачалося нямецкае наступленне ў напрамку Коўна – Вільня – Мінск. У пачатку верасня 1915 г. расійская армія пакінула Вільню, Гродна, Ліду, Брэст і іншыя гарады Заходняй Беларусі. У кастрычніку 1915 г. фронт стабілізаваўся на лініі Дзвінск – Паставы – Баранавічы – Пінск. Значная частка тэрыторыі Беларусі апынулася пад германскай акупацыяй.

На незахопленай Германіяй тэрыторыі Беларусі ўводзіліся розныя ваенныя павіннасці. Рэквізіцыі і прымусовыя работы на патрэбу фронту праводзілі і германскія ўлады. У выключна цяжкім становішчы апынулася сельская гаспадарка Беларусі. Больш як палова ўсіх працаздольных мужчын беларускай вёскі была мабілізавана ў армію. З-за моцнага заняпаду сельскай гаспадаркі амаль перасталі паступаць на рынак прадметы першай неабходнасці, расла дарагоўля, зніжаўся жыццёвы ўзровень насельніцтва.

Усе даваенныя беларускія нацыянальна-культурныя арганізацыі распаліся. Паступова галоўнымі цэнтрамі беларускага нацыянальнага руху становяцца Петраград, Масква і іншыя гарады Расіі, дзе бежанцы-беларусы ўтварылі свае суполкі. Далейшае развіццё беларускага нацыянальнага руху стала магчымым толькі ў выніку перамогі Лютаўскай рэвалюцыі.

Лютаўская буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя на Беларусі. Лютаўская рэвалюцыя – з’ява сусветна-гістарычнага значэння. З аднаго боку,

яна падвяла рысу пад шматвяковай гісторыяй расійскай манархіі, а з другога – адкрыла шлях да дэмакратычнага развіцця Расіі. Па свайму характару рэвалюцыя была буржуазна-дэмакратычнай. Але ў адрозненне ад рэвалюцыі 1905 – 1907 гг. яна перамагла. Галоўная яе задача – звяржэнне самадзяржаўя – была выканана. Асабліва сцю рэвалюцыі было тое, што яна непаслядоўна вырашыла пытанне аб уладзе. У выніку ў краіне ўстанавілася двоеўладдзе: улада буржуазіі, якую ўвасабляў Часовы ўрад, і рэвалюцыйна-дэмакратычная ўлада пралетарыяту і сялянства – Саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі стварыліся спрыяльныя магчымасці для эканамічнага і сацыяльнага развіцця краіны. Аднак гэтыя магчымасці не былі выкарыстаны. Часовы ўрад не змог развязаць вострыя супярэчнасці, якія ляжалі ў аснове крызісу грамадства. Саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў падтрымалі Часовы ўрад, узяўшы на сябе абавязак ажыццяўляць кантроль за дзейнасцю гэтага ўрада. У такіх умовах вывесці краіну з крызісу аказалася немагчымым. Новы рэвалюцыйны выбух у краіне быў непазбежны.

Фарміраванне беларускай нацыі. Нацыі ўзнікаюць на базе феадальных народнасцей у перыяд станаўлення капіталістычнага спосабу вытворчасці. У канцы XIX ст. паступова стабілізавалася этнічная тэрыторыя беларусаў. Абсалютная большасць беларусаў жыла ў сельскай мясцовасці (больш за 90 %).

Адбываецца разлажэнне саслоўяў феадальнага грамадства – дваран, сялян, рамеснікаў, гандляроў, купцоў і фарміраванне асноўных класаў капіталістычнага грамадства – пралетарыяту і буржуазіі. Прамысловы пралетарыят Беларусі характарызаваўся шматнацыянальнасцю і адносна невысокай канцэнтрацыяй. Гандлёва-прамысловая буржуазія Беларусі была таксама шматнацыянальнай, прычым большую яе частку складалі прадстаўнікі небеларускага этнічнага насельніцтва (яўрэйскія, польскія і рускія прамыслоўцы і купцы). Беларуская нацыянальная буржуазія амаль цалкам складалася з заможных сялян і выхадцаў з дробнай шляхты.

У другой палове XIX – пачатку XX ст. працягваўся працэс фарміравання мовы беларускай нацыі. На аснове жывой гутарковай народнай мовы фарміравалася новая беларуская літаратурная мова. Яна развівалася галоўным чынам як мова мастацкай літаратуры і часткова публіцыстыкі.

Культура Беларусі. У другой палове XIX – пачатку XX ст. адбываліся станоўчыя змены ў галіне адукацыі: расла колькасць школ, сярэдніх навучальных устаноў, павялічвалася колькасць навучэнцаў. Змены адбываліся і ў падрыхтоўцы настаўніцкіх кадраў, арганізацыі жаночага навучання, пашырэнні адукацыі сярод працоўнай моладзі. Далейшае развіццё атрымалі прафесійны тэатр, музыка, жывапіс, архітэктура. Расла колькасць прафесійных тэатральных аб'яднанняў, аматарскіх суполак, разнастайных таварыстваў. Пашыраліся іх творчыя сувязі з майстрамі і грамадскасцю іншых рэгіёнаў Расіі, замежных дзяржаў. Культура Беларусі з'яўлялася неад'емнай часткай як агульнарасійскай, так і сусветнай культуры.

Лекцыя

Беларусь у перыяд станаўлення і развіцця буржуазнага грамадства

2 гадзіны

План

1. Адмена прыгоннага права. Буржуазныя рэформы 60 – 70-х гадоў і контррэформы 80 – 90-х гадоў.
2. Сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх губерняў у 60-я гады XIX ст. – першыя гады XX ст.
3. Фарміраванне беларускай нацыі. Культура Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст.

Семінарскія заняткі

Грамадска-палітычнае жыццё Беларусі ў другой палове XIX ст. – 1917 г.

Буржуазна-дэмакратычныя рэвалюцыі

2 гадзіны

План

1. Паўстанне 1863 – 1864 гг. у Польшчы, Літве і Беларусі, яго значэнне і ўплыў на далейшае сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё беларускіх губерняў.
2. Падзеі першай расійскай буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі на Беларусі. Дзейнасць палітычных партый. Значэнне рэвалюцыі.
3. Перамога Лютаўскай буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі 1917 г. Рэвалюцыйныя змены і асаблівасці двоеўладдзя на Беларусі. Вынікі рэвалюцыі.

Літаратура

- Каліноўскі К. За нашу вольнасць: Творы, дакументы. – Мн., 1999.
- Гісторыя Беларусі: Падруч.: У 2 ч. Ч.1. – Мн., 2003. С.334 – 363, 378 – 384.
- Ігнаценка І. Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. у Расіі: мэты і здзяйсненні // Беларускі гістарычны часопіс. 1997. №2.
- Игнатенко И.М. Февральская буржуазно-демократическая революция в Белоруссии. – Мн., 1986.

**ТЭМА 6. АД ЛЮТАГА ДА КАСТРЫЧНІКА 1917 г.
КАСТРЫЧНІЦКАЯ РЭВАЛЮЦЫЯ НА БЕЛАРУСІ. НАЦЫЯНАЛЬНА-
ДЗЯРЖАЎНАЕ БУДАЎНІЦТВА. ГРАМАДЗЯНСКАЯ ВАЙНА І
ІНШАЗЕМНАЯ ІНТЭРВЕНЦЫЯ (1917 – 1920)**

Кароткі змест тэмы

Альтэрнатывы грамадска-палітычнага развіцця краіны пасля Лютаўскай рэвалюцыі. Уздым беларускага нацыянальнага руху. Пасля Лютаўскай буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі розныя класы, палітычныя партыі па-рознаму ўяўлялі далейшае развіццё краіны. Партыі буйной буржуазіі падтрымлівалі Часовы буржуазны ўрад. Ліберальна-дэмакратычныя партыі адстойвалі ідэю ўстанаўлення ў Расіі канстытуцыйнай манархіі. Дробнабуржуазныя партыі выступалі за больш радыкальную перабудову грамадства. Левыя сілы (большавікі) лічылі, што ўся ўлада павінна быць у руках Саветаў. У якасці пераходных мер ад капіталізму да сацыялізму У.І. Ленін прапанаваў аб'яднаць усе банкі ў адзін і ўстанавіць дзяржаўны кантроль за ім, а таксама кантроль з боку Саветаў за грамадскай вытворчасцю, канфіскаваць памешчыцкія землі і нацыяналізаваць усе землі.

У галіне нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва буржуазныя і дробнабуржуазныя партыі падтрымлівалі ідэю адзінай і непадзельнай Расіі. Праграма большавікоў у гэтай галіне ўключала наступныя патрабаванні: поўнае раўнапраўе ўсіх народаў, права нацыі на самавызначэнне, аж да аддзялення і ўтварэння самастойных дзяржаў, права на абласную (тэрытарыяльную) аўтаномію, барацьба супраць любых шавінізму і нацыяналізму.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі значна ўзмацніўся беларускі нацыянальны рух. Актывізавалі сваю дзейнасць агульнарасійскія партыі – кадэтаў, меншавікоў, эсэраў і інш. Пасля выхаду з падполля наладжвалі сваю дзейнасць большавікі. Утварылася шмат беларускіх нацыянальна-дэмакратычных партый, аднавіла сваю дзейнасць Беларуская сацыялістычная грамада (БСГ). Аднак ніводная з гэтых партый не карысталася даверам і аўтарытэтам у грамадстве. Самымі ўплывовымі сталі партыі левага кірунку – большавікоў і эсэраў. Ва ўмовах, калі буржуазныя партыі, якія знаходзіліся ва ўладзе, вычарпалі сябе, не здольны былі вырашаць кардынальныя пытанні краіны – аграрнае, нацыянальнае, вывесці краіну з вайны, ліквідаваць хаос, арганізаваць кіраванне дзяржавай, большавікі сталі на шлях барацьбы за ўладу, пачалі падрыхтоўку да ўзброенага паўстання.

Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі. Устанаўленне Савецкай улады. 24 – 25 кастрычніка 1917 г. у Петраградзе перамагло ўзброенае паўстанне. Часовы ўрад быў звергнуты. II Усерасійскі з'езд Саветаў прыняў Дэкрэты аб міры і зямлі, стварыў новы ўрад – СНК, выбраў заканадаўчы

орган – УЦВК. Уся ўлада перайшла да Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў.

26 кастрычніка 1917 г. узяў уладу ў свае рукі і Мінскі Савет. Былі створаны ўзброеныя сілы новай улады, якія ўстанавілі кантроль над поштай, тэлеграфам, вакзалам. Быў створаны ВРК. Супраць новай улады выступіў меншавіцка-эсэраўскі “Камітэт выратавання рэвалюцыі”. У выніку перагавораў было дасягнута кампраміснае рашэнне: “Камітэт” абавязаўся не пасылаць войскі ў Петраград для падаўлення рэвалюцыі, а Савет пагадзіўся перадаць “Камітэту” ўладу. Затым большавікі з дапамогай салдат Заходняга фронту ўзялі ўладу ў свае рукі. Услед за Мінскам савецкая ўлада ўсталявалася і ў іншых гарадах Беларусі. Былі ўтвораны адзіныя Абласныя выканаўчы камітэт Заходняй вобласці і фронту (Аблвыканкамзах) і Савет Народных Камісараў (СНК), праведзены першыя рэвалюцыйныя пераўтварэнні: нацыяналізацыя прамысловасці, уводзіўся 8-гадзінны рабочы дзень, канфіскаваліся памешчыцкія гаспадаркі, ствараліся першыя калектыўныя гаспадаркі сялян і інш. Адбыліся кардынальныя змены ў галіне культуры. Пашыралася сетка школьных устаноў, шмат увагі ўдзялялася ліквідацыі непісьменнасці сярод дарослага насельніцтва. Пачаліся карэнныя пераўтварэнні ва ўсіх сферах жыцця беларускага народа.

Кастрычніцкая рэвалюцыя – не выпадковая з’ява, а заканамерны працэс грамадскага развіцця Расіі. Пры ўсіх неадназначных адносінах да Кастрычніцкай рэвалюцыі трэба прызнаць, што яна як не адна іншая падзея аказала глыбокае ўздзеянне не толькі на народы Расіі, але і на ход сусветнай гісторыі. За кароткі час наша краіна пераўтварылася ў магутную індустрыяльную дзяржаву, з якой лічыўся ўвесь свет. Дзякуючы Кастрычніку беларускі народ здабыў дзяржаўнасць, стварыў магутны эканамічны і інтэлектуальны патэнцыял. Чаму не ўдалося захаваць усё гэта? Кастрычніцкая рэвалюцыя тут ні пры чым. Гэта тлумачыцца іншымі як аб’ектыўнымі, так і суб’ектыўнымі прычынамі.

Размежаванне палітычных сіл на Беларусі пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. I Усебеларускі з’езд (снежань 1917 г.). Пад уплывам Кастрычніцкай рэвалюцыі беларускі нацыянальны рух падзяліўся на дзве часткі. Адна падтрымлівала рэвалюцыю, другая выступала супраць. Вядучай палітычнай сілай у грамадстве стала партыя большавікоў. Амаль усе нацыянальныя партыі лічылі рэвалюцыю анархіяй, стратай свабод, заваяваных Лютаўскай рэвалюцыяй. Калі пасля Лютаўскай рэвалюцыі ўсе яны патрабавалі краявой аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай рэспублікі, то пасля Кастрычніка яны павялі барацьбу за “поўнае нацыянальнае самавызначэнне”. Для рэалізацыі гэтай ідэі ў снежні 1917 г. быў скліканы I Усебеларускі з’езд, які прыняў рашэнне аб тым, што ў межах Беларусі абвешчаецца “рэспубліканскі дэмакратычны лад” на чале з Усебеларускім Саветам сялянскіх, салдацкіх і рабочых дэпутатаў. Улада большавіцкіх органаў – Аблвыканкамзаха, СНК

Заходняй вобласці і фронту была прызнана незаконнай. У сувязі з гэтым з'езд быў разагнаны.

Беларусь у перыяд германскай акупацыі. Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР). Вызваленне Беларусі ад нямецкіх акупантаў. У жніўні 1915 г. Заходняя Беларусь была захоплена Германіяй. Ні царскі ўрад да лютага 1917 г., ні Часовы буржуазны ўрад пасля Лютаўскай рэвалюцыі не зрабілі нічога, каб вывесці краіну з вайны, вызваліць Беларусь ад захопнікаў. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі савецкі ўрад звярнуўся да ваюючых краін з прапановай спыніць вайну. Але зрабіць гэта яны адмовіліся. Не прынеслі поспеху і сепаратныя перагаворы з Германіяй. У лютым 1918 г. Германія аднавіла ваенныя дзеянні. Больш чым $\frac{2}{3}$ тэрыторыі Беларусі апынуліся пад уладай германскіх акупантаў. Савецкі ўрад быў вымушаны пайсці на падпісанне самага несправядлівага мірнага дагавору з Германіяй. Такі дагавор быў падпісаны 3 сакавіка 1918 г. у Брэсце. Беларускае пытанне на перагаворах не разглядалася. Інтэрэсы беларусаў не былі прыняты пад увагу ні адным з бакоў.

На захопленай тэрыторыі акупанты ліквідавалі савецкую ўладу, устанавілі акупацыйны рэжым, што выклікала моцнае супраціўленне беларускага народа. Пачалася барацьба рабочых і сялян Беларусі супраць акупантаў.

Ва ўмовах наступлення германскіх войск кіраўнікі нацыянальна-дэмакратычных партый Беларусі зрабілі спробу стварыць беларускую дзяржаўнасць. Яны звярнуліся з 1-й, а потым з 2-й Устаўнымі граматамі да беларускага народа. Беларусь была аб'яўлена народнай рэспублікай. Былі вызначаны асноўныя прынцыпы дзяржаўнага ладу краіны. Кіруючымі органамі БНР былі Рада і Народны Сакратарыят. 25 сакавіка 1918 г. Беларусь была абвешчана незалежнай у этнаграфічных межах пражывання беларусаў. Самастойнасць і незалежнасць БНР яе кіраўнікі хацелі здзейсніць пры дапамозе Германіі. Аднак зрабіць гэта было немагчыма. Германія не была зацікаўлена ў стварэнні такой дзяржавы. Не прызналі БНР і іншыя краіны. Рада БНР аб'явіла аб разрыве з Расіяй, не ўлічваючы настрою беларускага народа.

Трэба мець на ўвазе, што БНР абвяшчалася ва ўмовах акупацыі беларускіх зямель войскамі кайзераўскай Германіі. Ніводная з дзяржаў нідзе і ніколі не была зацікаўлена ў прызнанні сапраўднай незалежнасці захопленых народаў, стварэнні імі сваёй сапраўды незалежнай дзяржавы. Нацыянальна-культурная аўтаномія – вось мяжа свабоды выбару, якую ім могуць даць акупацыйныя ўлады.

І ўсё ж трэба пагадзіцца, што Рада БНР і яе Народны сакратарыят утварылі пэўную палітычную структуру з зародкамі дзяржаўнасці. Аднак у прамым сэнсе БНР дзяржавай не была. Дзяржаўнасць патрабуе функцыянавання сапраўднай заканадаўчай, выканаўчай і судовай улад на канкрэтнай тэрыторыі. Нічога такога фактычна не было. Хоць рэспубліка і абвяшчалася ў этнаграфічных межах пражывання беларусаў, заканадаўчай улады на гэтай

тэрыторыі Рада БНР не здзяйсняла. Не было войска, адсутнічала фінансавая сістэма, не склаліся мясцовыя органы ўлады. Функцыі ўрада БНР – Народнага сакратарыята – абмяжоўваліся паўнамоцтвамі нацыянальнага прадстаўніцтва пры германскай акупацыйнай адміністрацыі і рашэннем некаторых задач у культурна-асветніцкай галіне.

Тым не менш барацьбу лідэраў беларускага нацыянальнага руху за ўтварэнне нацыянальнай дзяржаўнасці нельга недаацэньваць. Гэта была важная старонка нашай гісторыі, значны крок у станаўленні дзяржаўнасці беларускага народа. Наступным крокам у гэтым накірунку было ўтварэнне БССР.

У выніку паражэння аўстра-германскага блока ў 1-й сусветнай вайне і рэвалюцыі ў Германіі германскія войскі пакінулі Беларусь. 13 лістапада 1918 г. савецкі ўрад ануляваў Брэсцкі дагавор.

Утварэнне Беларускай ССР. Аб'яднанне БССР з Літоўскай ССР. Пасля вызвалення Беларусі ад нямецкіх акупантаў зноў паўстала пытанне аб утварэнні беларускай дзяржаўнасці. Але па гэтым пытанні не было адзінай думкі. Існавала некалькі пазіцый: 1) Паўночна-Заходняга абкома РКП(б). Яго кіраўнікі А.Мяснікоў, В.Кнорын і іншыя лічылі, што Беларусь павінна быць тэрытарыяльнай адзінкай у складзе РСФСР на той падставе, што беларусы не нацыя; 2) Беларускага нацыянальнага камісарыята. Кіраўнікі Белнацкама А.Чарвякоў, З.Жылуновіч і іншыя лічылі неабходным стварыць Беларускаю Савецкую Рэспубліку і ўстанавіць цесныя сувязі з Расіяй (на прынцыпах аўтаноміі). Гэтую пазіцыю падтрымлівала Цэнтральнае бюро беларускіх секцый РКП(б) у Расіі.

Доўгі час гэтае пытанне не вырашалася. І толькі 24 снежня 1918 г. Пленум ЦК РКП(б) прыняў рашэнне аб утварэнні БССР. 30 снежня 1918 г. на VI Паўночна-Заходняй партыйнай канферэнцыі РКП(б) была прынята рэзалюцыя “Аб абвясчэнні Заходняй Камуны Беларускай Савецкай Рэспублікай”. Быў створаны Часовы ўрад Беларусі на чале з З.Жылуновічам. 1 студзеня 1919 г. Часовы ўрад абвясціў Маніфест аб стварэнні БССР. У сувязі з гэтым Заходняя вобласць была скасавана. Аднак пагроза з боку Польшчы прымусіла савецкае кіраўніцтва прыняць 16 студзеня 1919 г. рашэнне аб аб'яднанні БССР з Літоўскай ССР. Для юрыдычнага замацавання абвясчэння БССР і ўтварэння Літбел 2 лютага 1919 г. быў скліканы I Усебеларускі з'езд Саветаў. З'езд прыняў Канстытуцыю БССР, згодна з якой найвышэйшая ўлада ў рэспубліцы належыла з'езду Саветаў. З'езд вызначыў тэрыторыю БССР у складзе Мінскай і Гродзенскай губерняў. Планавалася, што ўключаныя ў склад Расіі па рашэнні ЦК РКП(б) ад 16 студзеня 1918 г. Магілёўская і Віцебская губерні, калі іншыя тэрыторыі Беларусі будуць захоплены Польшчай (што і адбылося на самой справе), у будучым могуць стаць асновай для аднаўлення беларускай дзяржаўнасці. I Усебеларускі з'езд Саветаў прыняў рашэнне аб аб'яднанні БССР і Літоўскай ССР. У склад Літбел увайшла тэрыторыя Мінскай, Гродзенскай, Віленскай, Ковенскай і частка Сувалкаўскай губерняў з больш як

4-мільённым насельніцтвам. Сталіцай аб'яднанай дзяржавы стаў г. Вільня. Літбел праіснавала да ліпеня 1920 г.

Беларусь у перыяд польскай інтэрвенцыі. Аднаўленне БССР. У канцы лютага 1919 г. пачалася польская інтэрвенцыя. Урад Літбел не змог арганізаваць супраціўленне польскім войскам. Асноўныя сілы Чырвонай Арміі накіроўваліся на Усходні фронт. Галоўнай мэтай Польшчы было далучэнне зямель былога ВКЛ да Польшчы. 8 жніўня 1919 г. польскія войскі захапілі Мінск. У верасні 1919 г. пачаліся перагаворы паміж Расіяй і Польшчай. На захопленай тэрыторыі інтэрвенты ўстанавілі жорсткі акупацыйны рэжым. Праводзіліся масавыя арышты, рабаўніцтва і гвалт, паланізацыя насельніцтва Беларусі. Дзяржаўнай мовай была аб'яўлена польская мова. Былі зачынены беларускія школы, установы культуры.

Беларускі народ не пакарыўся акупантам. На ўсёй тэрыторыі Літбел разгарнулася партызанская барацьба. Кіравалі гэтай барацьбой бальшавікі і беларускія эсэры. Сумесныя дзеянні бальшавікоў і эсэраў далі свае станоўчыя вынікі. Быў распрацаваны план узброенага паўстання, створаны Беларускі паўстанцкі камітэт, Народная ваенная самаабарона.

У канцы красавіка 1920 г. урад Польшчы перарваў перагаворы і разгарнуў наступленне сваіх войск. У маі 1920 г. пачала контрнаступленне Чырвоная Армія, але беспаспяхова. Новае контрнаступленне пачалося 4 ліпеня 1920 г. У выніку Чырвоная Армія вызваліла ўсю тэрыторыю Беларусі і ўступіла на тэрыторыю Польшчы. У гэты час стала магчымым аднавіць БССР. Быў створаны Белрэўком на чале з А. Чарвяковым. Гэта быў часовы орган улады. У канцы ліпеня была прынята Дэкларацыя аб абвешчэнні незалежнай БССР. У жніўні 1920 г. перайшлі ў контрнаступленне польскія войскі. Разлік на сусветную рэвалюцыю не апраўдаўся. У выніку значная частка тэрыторыі Беларусі была зноў захопленая польскімі войскамі. Таму БССР аднаўлялася толькі ў межах 6 паведаў Мінскай губерні. 18 сакавіка 1921 г. у Рызе быў падпісаны мірны дагавор паміж Польшчай, Расіяй і Украінай. Да Польшчы адышла Заходняя Беларусь (была вызвалена ў верасні 1939 г.). Усходняя частка Беларусі заставалася ў складзе Расіі (была вернута ў 1924 і 1926 гг.).

Лекцыя

Беларусь пасля Лютаўскай рэвалюцыі.

Устанаўленне савецкай улады на Беларусі

2 гадзіны

План

1. Альтэрнатывы грамадска-палітычнага развіцця краіны пасля Лютаўскай рэвалюцыі. Уздым беларускага нацыянальнага руху.

2. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі. Першыя рэвалюцыйныя пераўтварэнні.

3. Размежаванне палітычных сіл на Беларусі пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. I Усебеларускі з'езд (снежань 1917 г.).

Семінарскія заняткі

Беларусь у перыяд грамадзянскай вайны і іншаземнай інтэрвенцыі. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва на Беларусі ў 1918 – 1920 гг.

2 гадзіны

План

1. Беларусь у перыяд германскай акупацыі. Абвяшчэнне БНР.
2. Утварэнне Беларускай ССР. Аб'яднанне БССР з Літоўскай ССР.
3. Беларусь у перыяд польскай інтэрвенцыі. Аднаўленне БССР.

Літаратура

Гісторыя Беларусі: Падручнік для студэнтаў устаноў, забяспечваючых атрыманне вышэйшай адукацыі: У 2 ч. Ч.2. Люты 1917 г. – 2002 г. / Пад рэд. Я.К.Новіка, Г.С.Марцуля. – Мн.: Вышэйшая школа, 2003. С.45 – 98.

Устаўная грамата Рады Беларускай Народнай Рэспублікі // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. №1.

Устаўныя граматы да народаў Беларусі // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. №1.

Платонов Р., Сташкевич Н. Тернистый путь к свободе: К вопросу о становлении белорусской национальной государственности // Нёман. 1992. №10, 11.

История Беларуси в документах и материалах. – Мн., 2000. С. 301 – 303.

Круталевич В.А. На путях национального самоопределения: БНР – БССР – РБ. – Мн., 1995.

ТЭМА 7. САВЕЦКАЯ БЕЛАРУСЬ ВА ЁМОВАХ НОВАЙ ЭКАНАМІЧНАЙ ПАЛІТЫКІ І ПАБУДОВЫ САЦЫЯЛІЗМУ. ЗАХОДНЯЯ БЕЛАРУСЬ ПАД УЛАДАЙ ПОЛЬШЧЫ (1921 – 1939)

Кароткі змест тэмы

Аднаўленне народнай гаспадаркі. Правядзенне палітыкі сацыялістычнай індустрыялізацыі. Калектывізацыя сельскай гаспадаркі. У час ваенных дзеянняў Першай сусветнай вайны і белапольскай акупацыі Беларусь панесла вялікія страты. Прамысловыя вытворчасці скараціліся ў 5 разоў, колькасць рабочых зменшылася ўдвая. З 815 буйных прамысловых прадпрыемстваў бяздзейнічалі 470.

Разбуранай аказалася і сельская гаспадарка: яе валавая прадукцыя складала менш палавіны даваеннай.

Разруха, разрыў ці аслабленне ранейшых гаспадарчых сувязей, распыленне рабочага класа, бядотнае становішча ўсяго насельніцтва на Беларусі праяўляліся вельмі востра.

На эканоміцы рэспублікі адбіліся і вынікі Рыжскага мірнага дагавора 1921 г. Захоп заходніх раёнаў Польшчай парушыў эканамічныя сувязі, што склаліся гістарычна. Цяжкае эканамічнае становішча рэспублікі ўзмацнялася масавым палітычным і крымінальным бандытызмам. За 1921 – 1922 гг. было ўчынена больш за 2 тысячы бандыцкіх нападаў.

Новыя праблемы, што ўзніклі перад краінай, не маглі быць вырашаны толькі ваенна-адміністрацыйнымі метадамі. Пасля X з’езда РКП(б), які абвясціў замену харчразвёрсткі харчпадаткам, палітыка савецкай дзяржавы рэзка змянілася. Ад “ломкі” капіталізму, ад ваеннага камунізму давялося перайсці да ажыццяўлення гандлю і дробнага прадпрымальніцтва.

Новая эканамічная палітыка мела на мэце ўмацаванне саюза рабочага класа і сялянства на эканамічнай аснове, развіццё прамысловасці на базе электрыфікацыі, каапераванне насельніцтва, выкарыстанне таварна-грашовых адносін, укараненне гаспадарчага разліку, асабістай зацікаўленасці ў выніках працы, часовы допуск капіталістычных элементаў у эканоміку, удасканаленне дзяржаўнага планавання і кіравання, барацьбу з бюракратызмам, адміністрацыйна-каманднымі звычкамі, павышэнне культуры ва ўсіх сферах чалавечай дзейнасці.

Палітыка нэпа праводзілася 7 гадоў, да наступлення “вялікага пералому” ў 1928 – 1929 гг. Гэта палітыка дазволіла ў кароткі тэрмін аднавіць прамысловасць, стабілізаваць эканоміку, узяць матэрыяльнае становішча насельніцтва.

Курс на сацыялістычную індустрыялізацыю. Асаблівасці яе правядзення ў рэспубліцы. Галоўнымі мэтамі палітыкі сацыялістычнай індустрыялізацыі былі стварэнне матэрыяльна-тэхнічнай базы сацыялізму,

пераўтварэнне СССР у эканамічна незалежную дзяржаву з магутным эканоміка-вытворчым, навукова-тэхнічным і абарончым патэнцыялам, забеспячэнне росту прадукцыйнасці працы і на гэтай аснове няўхільнае павышэнне матэрыяльнага дабрабыту і культурнага ўзроўню працоўных.

Сутнасць індустрыялізацыі заключалася ў наступным: весці эканамічнае будаўніцтва ў такім напрамку, каб СССР з краіны, якая ўвозіць машыны, абсталяванне, ператварыць у краіну, якая выпускае машыны і абсталяванне. Каб забяспечыць пераўзбраенне народнай гаспадаркі, падняць яе на новы тэхнічны ўзровень, аб'яўлялася пераважным развіццё цяжкай індустрыі, асабліва тых яе галін, што выраблялі сродкі вытворчасці.

У Беларусі меліся і свае асаблівасці, і свае цяжкасці. Тэрміны і тэмпы індустрыялізацыі, галіновыя і структурныя прапорцыі былі абумоўлены:

- палітычным становішчам Беларусі ў міжваенны перыяд (прыметнае знаходжанне, адсюль немэтазгоднасць развіцця цяжкай прамысловасці прадпрыемстваў ваенна-прамысловага комплексу);

- адсутнасцю разведаных радовішчаў нафты, газу, каменнага вугалю, руд чорных і каляровых металаў, сыравіннай базы будаўнічых матэрыялаў;

- арыентацыяй прамысловасці на мясцовую сыравіну, першачарговым развіццём лёгкай і харчовай прамысловасці;

- недахопам кваліфікаваных кадраў.

З улікам гэтых асаблівасцей на Беларусі быў узяты курс на неабходнае і хуткае развіццё галін, якія базіраваліся на перапрацоўцы мясцовай сыравіны: керамічнай, шкляной, запалкавай, дрэваапрацоўчай, ільнопрадзільнай, папяровай, гарбарнай, харчовай і інш. Гэты курс адпавядаў структуры прамысловасці рэспублікі, яе гістарычным, эканамічным і фінансавым магчымасцям. Аднак пераапрацоўка прадукцыі сельскай гаспадаркі займала вядучае месца ў БССР.

Калектывізацыя сельскай гаспадаркі на Беларусі пачалася з устанаўленнем савецкай улады. На канец 1925 г. рознымі формамі сельскагаспадарчай кааперацыі было ахопена 18,2 % сялянскіх гаспадарак, у 1928 г. – 50 %. Гэта разглядалася як база для ажыццяўлення масавай калектывізацыі. На Беларусі, як і ва ўсёй краіне з сярэдзіны 1929 г. быў узяты курс на паскораную калектывізацыю ў яе вышэйшых формах. Мэта: у кароткі тэрмін правесці калектывізацыю ў вёсцы і ўзяць яе сродкі для патрэб індустрыялізацыі і абароны краіны.

Няспыннае фарсіраванне тэмпаў калектывізацыі ў канцы 1929 – 1-й чвэрці 1930 г. суправаджалася актывізацыяй барацьбы з заможным сялянствам, т.зв. кулацтвам, што вылілася ў палітыку раскулачвання. Вялікім недахопам масавай калектывізацыі ў гэты час было тое, што яна праводзілася без асноўнага дакумента калгаснага будаўніцтва – Прыкладнога статута сельска-гаспадарчай арцелі. Першы статут з'явіўся толькі ў пачатку 1930 г. Вынікам паспешнасці, буйных перагібаў, недапрацовак і памылак у ажыццяўленні калектывізацыі стаў

масавы выхад сялян з калгасаў вясной 1930 г. У сакавіку – маі ў рэспубліцы ўзровень калектывізацыі зменшыўся з 58 да 11,1 % (самы нізкі паказчык з моманту надання ёй масавасці).

За 1933 г. колькасць гаспадарак, што знаходзіліся ў калгасах, вырасла да 51 %. Да канца 30 гадоў калектывізацыя ў Беларусі была завершана, кулацтва як клас ліквідавана. У 1937 г. калгасы аб'ядноўвалі 87,5 % агульнай колькасці сялянскіх двароў.

Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі цесна звязана з сацыяльна-эканамічнымі працэсамі, што адбываліся ў гэтыя гады. Пашыраліся кампетэнцыя Саветаў як органаў улады, іх дэмакратызацыя. Узніклі месчачковыя Саветы. Рабочымі органамі Саветаў станавіліся секцыі, якія ствараліся на галінах народнай гаспадаркі, уключалі як дэпутатаў з правам рашаючага голасу, так і не членаў Саветаў.

11 красавіка 1927 г. была прынята новая Канстытуцыя БССР, якая стала падставай для перадачы некаторых паўнамоцтваў цэнтральнага апарату аддзелам і інспекцыям акруговых выканаўчых камітэтаў, ад якіх асобныя функцыі кіравання перайшлі ў кампетэнцыю сельскіх, месчачковых, раённых і гарадскіх Саветаў.

У першай палове 20-х гг. вызначыліся існаванне і барацьба дзвюх тэндэнцый. Адна з іх была накіравана на пэўную дэмакратызацыю ў палітычных адносінах, што адпавядала мэтам і ўмовам нэпа, другая – на працяг палітыкі ваеннага камунізму, падтрыманне тэндэнцыі да манапалізацыі ўсяго палітычнага жыцця КП(б)Б, сілавых метадаў вырашэння супярэчнасцей.

З пераходам да дырэктыўнай эканомікі, згортваннем, а затым і адмовай ад нэпа, наступам сацыялізму, па ўсім фронце разгарнуўся працэс пераўтварэння палітычнага рэжыму дэмакратычнага цэнтралізму, які пераважаў у пачатку 20-х гг., у рэжым аўтарытарнага цэнтралізму. У 30-я гг. канчаткова сфарміраваліся палітычныя інстытуты беларускага грамадства, яго таталітарны палітычны рэжым.

Нацыянальная палітыка, якая пазней была сфарміравана як дзяржаўная *палітыка беларусізацыі*, здзяйснялася намаганнямі вядомых дзеячаў беларускага нацыянальнага адраджэння. У Пастанове Пленума ЦБ КП(б) Беларусі быў намечаны комплекс практычных мерапрыемстваў па ажыццяўленню нацыянальнай палітыкі: гаспадарчае адраджэнне краю, тэрытарыяльнае самавызначэнне беларускага народа, развіццё беларускай мовы і пашырэнне сферы яе ўплывання, развіццё нацыянальнай культуры і павышэнне культурнага ўзроўню насельніцтва, вылучэнне і выхаванне кадраў партыйнага, дзяржаўнага і іншага апарату з карэннага насельніцтва, прыцягненне да актыўнага ўдзелу ў нацыянальным адраджэнні дэмакратычных элементаў.

Пошукі і дасягненні палітыкі беларусізацыі як найбольш значнай з'явы ў працэсе развіцця нацыянальнай свядомасці ва ўмовах савецкай улады сталі

непасрэднай прычынай палітычных рэпрэсій у Беларусі. Беларускіх дзеячаў навукі і культуры, актыўных правадыроў палітыкі беларусізацыі сталі абвінавачваць у т. зв. нацыянал-дэмакратызме. Барацьба з нацдэмамі стала практычнай дзейнасцю органаў АДПУ Беларусі. Імі была “выкрыта” (на самой справе сфабрыкавана) “нацдэмаўская контррэвалюцыйная і антысавецкая арганізацыя”, якая атрымала назву “Саюз Вызвалення Беларусі” (СВБ). Акрамя гэтага “контррэвалюцыйныя арганізацыі” шкоднікаў і нацдэмаў былі “выкрыты” у ЦВК, СНК, БССР, ЦК КП(б)Б, Дзяржплане, наркаматах і іншых установах. У выніку судовымі і несудовымі органамі ў рэспубліцы па палітычных матывах было прыцягнута да адказнасці больш за 250 тыс. грамадзян.

У выніку палітычнай, ідэалагічнай і ваеннай барацьбы за межамі Беларусі апынулася частка беларускага народа.

У ходзе і пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. з Беларусі эмігравала каля 122 тыс. чалавек. Дыпламатычныя прадстаўніцтвы, місіі і консульствы БНР у Еўропе, вайсковыя фарміраванні БНР; Беларускі пяхотны полк, Беларускі эскадрон, Гродзенскі батальён, 1-я і 2-я беларускія роты, асобны батальён і іншыя ваенныя адзінкі пасля падпісання Рыжскага мірнага дагавору апынуліся ў эміграцыі. У эміграцыю вымушаны былі падацца і кіраўнікі дзяржаўных устаноў БНР – члены прэзідыума Рады, урада БНР, а таксама шэраг саветнікаў і дзеячы некаторых партыйных цэнтраў.

У першыя гады эміграцыі ўстановы БНР і большасць нацыянальных беларускіх партый адмоўна ставіліся да савецкай улады, што ўмацавалася ў Беларусі. Па ініцыятыве і з дапамогай урада БНР беларуская эміграцыя пачала ствараць свае эмігранцкія цэнтры і культурныя арганізацыі ў Літве, Латвіі, Чэхаславакіі, ЗША, Францыі, а таксама аб’яднанні беларускіх студэнцкіх арганізацый у Празе, Берліне, Рыме, Мюнхене, Бруселі, Варшаве і інш.

Значнай з’явай у жыцці беларускага замежжа з’явілася II Беларускае нацыянальнае нарада, скліканая урадам БНР у Берліне ў кастрычніку 1925 г. Гэта нарада прыняла рашэнне спыніць барацьбу супраць савецкай улады, прызнаць, што БССР як палітычная рэальнасць стала цэнтрам кансалідацыі беларускага народа і адраджэння яго нацыянальнай культуры. Пасля заканчэння нарады амаль увесь эмігранцкі ўрад БНР на чале са сваім старшынёй А.Цвіркевічам вярнуўся ў БССР.

Пасля 1925 г. палітычная дзейнасць беларускага замежжа прыкметна зменшылася, заставалася ў асноўным толькі культурна-асветніцкая работа.

Культурнае будаўніцтва на Беларусі прадугледжвала ліквідацыю непісьменнасці і малапісьменнасці дарослага насельніцтва, увядзенне ўсеагульнага абавязковага навучання, падрыхтоўку спецыялістаў для гаспадаркі і культуры, а таксама органаў партыйнага і дзяржаўнага кіравання.

Значная ўвага надавалася развіццю сярэдняй спецыяльнай адукацыі, стварэнню сістэмы падрыхтоўкі кадрў кваліфікаваных рабочых, масавых прафесій для сельскай гаспадаркі.

У 20 – 30-я гг. была створана матэрыяльная база для падрыхтоўкі кадрў навуковых супрацоўнікаў, якія закладвалі асновы для далейшага развіцця даследаванняў у рэспубліцы.

У складаных умовах у перыяд аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі развіваліся беларуская літаратура, тэатральнае і музычнае мастацтва, кінамастацтва.

У гісторыі беларускага жывапісу надышоў час збірання творчых сіл, першых спроб засваення новай тэматыкі, актыўнага ўкаранення мастацтва ў жыццё шырокіх пластоў народа. Закладваюцца трывалыя асновы станковага жывапісу. Шэраг манументальных помнікаў стварылі беларускія скульптары.

Неад’емнай часткай нацыянальнай беларускай культуры з’яўляецца архітэктура – своеасаблівы мураваны летапіс гісторыі і культуры нашай краіны. Сярод іншых відаў мастацтва яна вызначаецца тым, што арганічна спалучае эстэтычныя ідэалы і дасягненні тэхнічнага прагрэсу ў будаўнічай справе канкрэтнай эпохі.

Заходняя Беларусь пад уладай Польшчы. Частка тэрыторыі Беларусі, якая ў выніку савецка-польскай вайны 1920 г. захоплена Польшчай, была падзелена на 4 ваяводстваў і 29 паветаў. Насельніцтва складала 4,6 млн. чалавек. У адносінах да беларусаў польскія ўлады праводзілі палітыку дыскрымінацыі, прымуовай паланізацыі і асіміляцыі. Яны забаранялі беларускія школы, абмяжоўвалі прыём з беларускіх школ у ВНУ, не дазвалялі карыстацца роднай мовай у дзяржаўных установах, не прызнавалі тэрміна “Заходняя Беларусь” і ў афіцыйных дакументах называлі яе “Крэсы усходне” (усходнія ўскраіны), або Белапольшчай. Працоўныя тут пакутвалі і ад эксплуатацыі і ад нацыянальнага ўціску.

Галоўным метадам кіравання польскага ўрада ў Заходняй Беларусі быў прымус, а часам і тэрор. Часта праводзіліся судовыя палітычныя працэсы, звычайнай з’явай былі масавыя рэпрэсіі. На ўзмацненне ўрадавай дыктатуры працоўныя Заходняй Беларусі адказвалі ўздымам барацьбы за сваё нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне. Ва ўзмацненні сацыяльнага і нацыянальна-вызваленчага руху значную ролю адыгралі партыі і арганізацыі камуністычнага і нацыянальна-дэмакратычнага напрамку.

Гераічная барацьба працоўных Заходняй Беларусі за сваё сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне мела вялікае гістарычнае значэнне не толькі для народных мас заходніх абласцей, але і для ўсяго беларускага народа. Сваёй упартай рэвалюцыйнай барацьбой яны засведчылі імкненне да ўз’яднання з Савецкай Беларуссю, да кансалідацыі беларускай нацыі ў адзінай дзяржаве.

Лекцыя

Аднаўленне народнай гаспадаркі. Правядзенне палітыкі сацыялістычнай індустрыялізацыі і калектывізацыі сельскай гаспадаркі

2 гадзіны

План

1. Пачатак мірнага будаўніцтва. Новая эканамічная палітыка, яе сутнасць і вынікі.
2. Курс на сацыялістычную індустрыялізацыю і асаблівасці яе правядзення ў рэспубліцы.
3. Калектывізацыя сельскай гаспадаркі.

Семінарскія заняткі

Нацыянальна-культурнае будаўніцтва

2 гадзіны

План

1. Ліквідацыя непісьменнасці і малапісьменнасці дарослага насельніцтва. Развіццё асветы і навукі.
2. Беларуская літаратура, тэатральнае і музычнае мастацтва: асноўныя напрамкі развіцця.
3. Жывапіс, скульптура і архітэктура.

Літаратура

Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.2. – Мн., 2003. С.158 – 196.

Чигринов П.Г. Очерки истории Беларуси. – Мн., 2000. С.352 – 361.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т.1. – Мн., 1993. С.208, 209; Т.4. – Мн., 1997. С.378; Т.6, ч.1. – Мн., 2001. С.554, 555.

ТЭМА 8. БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ І ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ (ВЕРАСЕНЬ 1939 г. – ВЕРАСЕНЬ 1945 г.)

Кароткі змест тэмы

Пачатак Другой сусветнай вайны. Другая сусветная вайна пачалася 1 верасня 1939 г. Напярэдадні вайны Савецкі Саюз рабіў усё магчымае, каб папярэдзіць яе ўзнікненне. Ён вёў перамовы з Англіяй, Францыяй, Чэхаславакіяй, іншымі дзяржавамі аб магчымых мерах бяспекі. На жаль, заходнія краіны далі згоду на далучэнне часткі тэрыторыі Чэхаславакіі да Германіі, імкнуліся скіраваць агрэсію фашысцкай Германіі супраць СССР. Ва ўмовах небяспекі савецкі бок адгукнуўся на прапановы Германіі і 23 жніўня 1939 г. быў падпісаны *савецка-германскі дагавор аб ненападзенні* тэрмінам на 10 гадоў і сакрэтны пратакол да яго аб сферы інтарэсаў абодвух бакоў.

1 верасня 1939 г. Германія напала на Польшчу, а 3 верасня Англія і Францыя аб'явілі вайну Германіі. Фашысцкія войскі імкліва захоплівалі тэрыторыю Польшчы. Паўстала пагроза зняволення Заходняй Беларусі, якая трапіла пад уладу Польшчы па Рыжскаму дагавору 1921 г. 17 верасня Чырвоная Армія перайшла граніцу, а 25 верасня вызваліла Заходнюю Беларусь (4 млн. жыхароў). 28 верасня 1939 г. паміж Германіяй і СССР быў заключаны Дагавор аб дружбе і граніцы. 28–30 кастрычніка 1939 г. Народны сход Заходняй Беларусі прыняў Дэкларацыю аб устанаўленні савецкай улады на ўсёй вызваленай тэрыторыі і выказаўся за ўваходжанне ў склад БССР. 2 лістапада 1939 г. Нечарговая V сесія Вярхоўнага Савета СССР і 12 лістапада 1939 г. Нечарговая III сесія Вярхоўнага Савета БССР адпаведна прынялі законы аб уключэнні Заходняй Беларусі ў склад СССР і ўз'яднанні яе з БССР. У выніку тэрыторыя Беларусі склала 225,6 тыс. км², насельніцтва – 10 млн. 239 тыс. чал. На тэрыторыі былой Заходняй Беларусі ўводзіцца новае адміністрацыйнае дзяленне, праводзяцца першыя адміністрацыйныя пераўтварэнні, пераразмеркаванне зямлі, стварэнне кааператываў, калгасаў, саўгасаў. Адмоўную ролю мелі рэпрэсіі і дэпартацыі. 10 кастрычніка 1939 г. урад СССР перадаў г.Вільню і Віленскую вобласць Літве. Разам з Вільняй перадавалася тэрыторыя плошчай 6900 км². Менш чым праз год, у лістападзе 1940 г., да Літвы, падчас яе ўваходжання ў склад СССР, былі дадаткова далучаны з ліку беларускіх зямель 2600 км² тэрыторыі з 65 тыс. чалавек.

3 лета 1940 г. Германія пачала падрыхтоўку да вайны супраць СССР. У снежні 1940 г. быў зацверджаны план “Барбароса” – маланкавай вайны, разгрому СССР за 3–4 месяцы. У маі 1941 г. быў прыняты план “Ост” – праграма знішчэння і каланізацыі народаў СССР.

Нягледзячы на заключэнне дагавораў з Германіяй, на пралікі ў вызначэнні пачатку вайны, кіраўніцтва СССР рабіла пэўныя захады па ўмацаванню

абароназдольнасці краіны, у прыватнасці на Беларусі: гэта будаўніцтва ў Мінску і Магілёве авіяцыйных, Віцебску і Баранавічах – танкарамонтных прадпрыемстваў. Ішло ўзвядзенне абарончых умацаванняў, пераўзбраенне войску і інш. Нягледзячы на гэтыя і шэраг іншых мер па ўмацаванню абароназдольнасці заходніх рубяжоў дзяржавы, праціўнік меў як колькасную, так і якасную перавагу. У паласе ЗахАВА вораг сканцэнтравваў 51 дэвізію агульнай колькасцю 1,6 млн. чалавек, звыш 14,5 тыс. гармат і мінамётаў, 2 тыс. танкаў, 1,6 тыс. самалётаў.

Пачатак Вялікай Айчыннай вайны савецкага народа. 22 чэрвеня 1941 г. фашысцкая Германія напала на СССР. У ліку першых прыняла на сябе ўдар Беларусь. Пачалася Вялікая Айчынная вайна. Яна стала састаўной часткай другой сусветнай вайны. Галоўнай мэтай Германіі было знішчыць СССР як палітычную і ванную дзяржаву, ліквідаваць большую частку насельніцтва, астатніх ператварыць у рабоў. Толькі 20 % беларусаў падлягалі анямечванню, а 80 % – знішчэнню. На тэрыторыю Беларусі наступала самая моцная групоўка – група армій “Цэнтр”. Вайсковыя злучэнні і насельніцтва павялі рашучую барацьбу супраць ворага. У чэрвені-жніўні ў армію было мабілізавана звыш 500 тыс. чал. мясцовага насельніцтва, ствараліся палкі і атрады народнага апалчэння (33 тыс.), знішчальныя батальёны для барацьбы з дыверсантамі. Каля 2 млн. чал. удзельнічалі ў будаўніцтве абарончых умацаванняў. Адначасова з велізарнымі цяжкасцямі адбывалася эвакуацыя ў глыбокі савецкі тыл мірнага насельніцтва і матэрыяльных каштоўнасцей, абсталявання фабрык і заводаў, навукова-даследчых інстытутаў, навучальных устаноў. Аднак сілы былі няроўныя. Вораг захапіў 28 чэрвеня Мінск, 27 ліпеня – Магілёў, 19 жніўня – Гомель. Да пачатку верасня 1941 г. уся тэрыторыя Беларусі была захоплена ворагам. У чым жа прычыны няўдач баявых дзеянняў у пачатку вайны? Выявілася перавага эканамічнага патэнцыялу Германіі. Пасля захопу шэрагу краін Еўропы іх прамысловы патэнцыял працаваў на ваенныя патрэбы немцаў. Германія раней перавяла сваю прамысловасць на выпуск узбраенняў. Германская армія мела вопыт вядзення вайны. З боку СССР не было вопыту вядзення вайны, былі дапушчаны пралікі ў тэрмінах яе пачатку, не завершана пераўзбраенне войск і інш. Аднак, нягледзячы на ўсе цяжкасці, абарончыя баі на Беларусі, мужнасць і гераізм войскаў і насельніцтва перашкодзілі Германіі выканаць гітлераўскі план “маланкавай вайны”, далі магчымасць падрыхтавацца да абароны Масквы.

Акупацыйны рэжым (з чэрвеня 1941 г. да ліпеня 1944 г.) – сістэма палітычных, эканамічных, ваенных, ідэалагічных мер, накіраваных на ліквідацыю грамадскага і дзяржаўнага ладу, рабаванне нацыянальных багаццяў і рэсурсаў, зняволенне, тэрор, знішчэнне беларускага народа. Ідэалагічнай асновай акупацыйнай палітыкі былі чалавеканенавісніцкія тэорыі нацыстаў аб “расавай перавазе” нямецкай нацыі над усімі іншымі, аб “гістарычнай неабходнасці” пашырэння “жыццёвай прасторы” для немцаў і іх “неадменным

праве” на сусветнае панаванне. Згодна плану “Барбароса”, былі знішчаны дзяржаўная самастойнасць і тэрытарыяльная цэласнасць рэспублікі. Яна была падзелена на часткі, якія перайшлі да Усходняй Прусіі, рэйхскамісарыята “Украіна”, генеральнай акругі Літвы і інш. Уся паўната ўлады належыла фашысцкай ваеннай і цывільнай акупацыйнай адміністрацыі. Галоўным сродкам падтрымання “новага парадку” былі войскі, службы СС, СА, СД, гестапа, жандармерыі і інш. Пры стварэнні фашысцкай акупацыйнай адміністрацыі і паліцэйскіх фарміраванняў немцы выкарыстоўвалі сваіх прыслужнікаў з розных краін Еўропы.

Галоўным сродкам ажыццяўлення плана “Ост” была палітыка генацыду – планамернага знішчэння насельніцтва: камуністаў, ваеннаслужачых, савецкіх, партыйных, камсамольскіх актывістаў, яўрэяў, цыган. Для гэтага выкарыстоўвалася сістэма мер: заложніцтва, аблавы, пагромы, турмы, карныя экспедыцыі, лагеры смерці, больш 100 гета і інш. Для фізічнага знішчэння людзей немцы арганізавалі на Беларусі больш 260 лагераў смерці, іх філіялаў і аддзяленняў. Сярод іх Вялікі і Малы Трасцянец, Азарычы, Масюкоўшчына і інш. Канцлагеры, турмы, гета дзейнічалі практычна ў кожным раёне Беларусі. Страшэнныя зверствы чынілі фашысты над партызанамі, падпольшчыкамі, мірным насельніцтвам. Было праведзена больш за 140 карных экспедыцый, пасля якіх цэлыя раёны пераўтварыліся ў зоны пустыні. За гады акупацыі было спалена больш за 628 вёсак разам з людзьмі, каля 200 з іх так і не аднавіліся пасля вайны. У рабства на Нямецчыну было вывезена па няпоўных падліках 380 тыс. юнакоў і дзяўчат. Вярнуліся дамоў толькі каля 120 тыс. Фашысты рабавалі нацыянальныя багацці рэспублікі. Было вывезена 90 % тэхнічнага абсталявання, разрабавана 10 тыс. калгасаў, знішчаны лес і г.д. Акупацыйныя ўлады рабілі ўсё, каб знішчыць беларускую культуру, навуку, мастацтва, закрыць доступ да адукацыі. Каб раскалоць адзінства беларускага народа, знайсці сабе апору, гітлераўцы спрабавалі ствараць нацыянальныя арганізацыі: Беларуская народная самапомач, Беларускі корпус самааховы (БКС), Саюз беларускай моладзі (СБМ), Беларуская цэнтральная рада (БЦР), Беларуская краявая абарона (БКА) і інш. У гады вайны на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі ваенныя фарміраванні польскай Арміі Краёвай, Арганізацыі ўкраінскіх нацыяналістаў, так званая Руская вызваленчая армія (РВА) на чале з генералам-зраднікам Уласавым. Выкарыстоўваючы ўсе сродкі агітацыі і прапаганды, гітлераўцы імкнуліся ўздзейнічаць на насельніцтва, зрабіць яго пакорным, паслухмяным, зламаць яго волю да барацьбы.

Барацьба беларускага народа супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Партызанскія атрады і групы ствараліся на базе народнага апалчэння, знішчальных батальёнаў, камандзіраў і байцоў Чырвонай Арміі, якія апынуліся ў тыле ворага. Партызанскі рух быў усенародным, дзейнічалі 1255 партызанскіх атрадаў, 213 брыгад, больш 370 тыс. чал. Кіраўніцтва ажыццяўляў Беларускі штаб партызанскага руху. У маі 1942 г. ЦК КП(б)Б зацвердзіў тэкст

“Партизанскай прысягі”. У савецкім тыле дзейнічала спецыяльная школа (“Асобы беларускі збор”) для падрыхтоўкі партизан і падпольшчыкаў.

Партизаны трымалі акупантаў у страху і напружанасці, разладжвалі тыл гітлераўскай арміі, знішчалі варожыя гарнізоны і паліцэйскія ўчасткі, выдавалі і распаўсюджвалі падпольныя газеты і лістоўкі, зводкі Саўінфармбюро.

Грандыёзнымі і эфектыўнымі былі тры этапы рэйкавай вайны партизан: 1-ы – з 3 жніўня да сярэдзіны верасня 1943 г.; 2-і – у другой палове верасня – кастрычніку 1943 г.; 3-і – напярэдадні і ў ходзе вызвалення Беларусі. Масавы падрыў чыгунак садзейнічаў дэарганізацыі перавозак жывой сілы, баявой тэхнікі і боепрыпасаў для гітлераўскай арміі. Партизаны ўстанавілі кантроль за рухам чыгуначнага транспарту не толькі на магістралях Брэст–Гомель, Мінск – Орша і іншых, а таксама на многіх шасейных і амаль на ўсіх грунтавых дарогах.

У канцы 1943 г. партизаны кантралявалі ўжо каля 58 % тэрыторыі рэспублікі. Існавала больш за 20 партизанскіх зон. У іх аднаўляліся органы савецкай улады, якія вырашалі шматлікія гаспадарчыя пытанні, працы школ, аказання медыцынскай дапамогі насельніцтву і інш.

Рух супраціўлення на акупіраванай тэрыторыі падтрымліваўся большасцю насельніцтва Беларусі, якое ўсімі сродкамі і сіламі вяло барацьбу супраць ваенных, эканамічных і палітычных мерапрыемстваў акупантаў. Мірныя жыхары забяспечвалі партизан і падпольшчыкаў харчаваннем, адзеннем, абуткам, збіралі зброю і боепрыпасы, выконвалі абавязкі сувязных і разведчыкаў, а нярэдка прымалі непасрэдны ўдзел у баявых аперацыях супраць ворагаў.

Шматгранную дзейнасць супраць ворага ажыццяўляла партыйнае падполле: 203 абкамы і міжрайкамы, міжрайцэнтры, гаркамы і райкамы, больш 1500 пярвічных арганізацый. Побач з імі дзейнічала камсамольскае падполле. Формы і метады барацьбы з ворагам былі самыя розныя: знішчэнне афіцэраў і салдат, дыверсіі, рэйкавая вайна, парушэнне сродкаў сувязі, узрыў мастоў, дарог, выданне падпольных газет, лістовак, распаўсюджванне зводак Саўінфармбюро. Разам з беларусамі змагаліся рускія, украінцы і іншыя прадстаўнікі народаў СССР, а таксама палякі, чэхі і славакі, венгры, немцы і інш. Гераічная барацьба народа падрывала моц фашысцкай арміі, умацоўвала веру насельніцтва ў перамогу, набліжала яе.

З чэрвеня 1941 г. да ліпеня 1944 г. патрыёты Беларусі нанеслі вялікія страты акупантам у тэхніцы і жывой сіле: было знішчана амаль паўмільёна гітлераўцаў і паліцэйскіх, пушчаны пад адхон 11 128 эшалонаў і 34 бронепаязды, разгромлена 29 чыгуначных станцый, 948 гарнізонаў і штабоў, падарвана і спалена 18 700 аўтамашын, 939 ваенных складоў, 819 чыгуначных і 4 710 іншых мастоў, збіта 305 самалётаў, падбіта 1 355 танкаў і бронемашын, захоплена вялікая колькасць трафеяў.

Вызваленне Беларусі. Восенню 1943 г., пасля разгрому нямецкіх войск пад Курскам, пачалося вызваленне тэрыторыі Беларусі. Сумесна з Чырвонай

Арміяй дзейнічалі 1-я польская дывізія імя Т.Касцюшкі, партызанскія атрады. Усяго ў выніку асенне-зімовага (1943 – 1944 гг.) наступлення савецкіх войск было вызвалена 40 раёнаў Магілёўскай, Віцебскай, Гомельскай, Палескай абласцей. У 1944 г. пачаўся завяршальны этап Вялікай Айчыннай вайны. Вызваленне ўсёй тэрыторыі Беларусі ажыццяўлялася па плане “Баграціён”, распрацаванага на працягу красавіка – мая 1944 г. Удзельнічалі войскі 1, 2, 3-га Беларускіх франтоў, 1-га Прыбалтыйскага, а таксама Дняпроўская ваенная флатылія, французскі добраахвотніцкі авіяполк “Нармандыя – Нёман”, партызанскія злучэнні. Супраць Чырвонай Арміі вораг сканцэнтравваў групу армій “Цэнтр” колькасцю 1,3 млн.чал., каля 10 тыс. гармат і мінамётаў, каля 1 тыс. танкаў, больш за 1300 самалётаў. Нягледзячы на жорсткае супраціўленне, Чырвоная Армія здолела акружыць і знішчыць шматлікія групоўкі войск (Віцебскі, Бабруйскі, Мінскі “катлы”). Вялікі ўклад у вызваленне Беларусі ўнеслі партызанскія злучэнні. За месяц наступлення савецкія войскі ачысцілі ад ворага ўсю тэрыторыю Беларусі, большую частку Літвы, частку Латвіі, усходнія раёны Польшчы. Аперацыя “Баграціён” мела гістарычнае значэнне: была знішчана варожая групоўка армій “Цэнтр” (28 дывізій з 38), забіта 381 тыс., узята ў палон 158 тыс. салдат і афіцэраў. Савецкія войскі падышлі да граніц Усходняй Прусіі, што стварыла спрыяльную ўмову для вызвалення шэрага краін Еўропы і разгрому фашысцкай Германіі. Саюзнікі па антыгітлераўскай кааліцыі ўбачылі, што СССР сваімі сіламі знішчыць ворага, і ў 1944 г. адкрылі другі фронт. Вялікая колькасць партызан, падпольшчыкаў, дапрызыўнай моладзі ўліліся ў рады Чырвонай Арміі. Вызвалена Беларусь пачала адраджацца і працаваць на патрэбы фронту і перамогі. Была адноўлена дзяржаўная мяжа СССР.

Дзякуючы паспяховым дзеянням Чырвонай Арміі (на галоўным савецка-германскім фронце) фашысцкая Германія была разгромлена. 8 мая Германія падпісала акт аб безагаворачнай капітуляцыі. 9 мая было аб’яўлена Святам Перамогі. 9 жніўня 1945 г. Чырвоная Армія і флот пачалі баявыя дзеянні супраць мілітарызмаў Японіі, была ліквідавана галоўная сіла – Квантунская армія. Ужо пасля гэтага адбыліся атамныя бамбардзіроўкі ЗША Хірасімы і Нагасакі. 2 верасня 1945 г. Японія падпісала акт аб безагаворачнай капітуляцыі.

Многія дзяржавы і народы ўнеслі свой уклад у перамогу над фашызмам (ЗША, Англія, Францыя і інш.). Аднак галоўны, рашаючы ўклад унёс савецкі народ, у тым ліку і беларускі. На алтар Перамогі Беларусь прынесла мільёны жыццяў – у полымі вайны загінуў кожны чацвёрты жыхар Беларусі. На франтах вайны, у дзеючай арміі змагаліся 1 млн. 300 тыс. беларусаў і ўраджэнцаў рэспублікі. Звыш 300 тыс. салдат і афіцэраў – ураджэнцаў Беларусі – атрымалі ордэны і медалі, 44 воіны ўдастоены звання Героя Савецкага Саюза. На акупіраванай тэрыторыі партызаны і падпольшчыкі знішчылі амаль паўмільёна гітлераўцаў і паліцэйскіх. Шмат ураджэнцаў з Беларусі ўдзельнічала ў еўрапейскім руху Супраціўлення. На абарону радзімы працавала больш

60 эвакуіраваных беларускіх прадпрыемстваў, прыкладна 1,5 млн. жыхароў. Вялікі ўклад у перамогу ўнеслі інтэлігенцыя, работнікі навукі, культуры, мастацтва. Подзвіг беларускага народа ў барацьбе з фашысцкімі захопнікамі прызнаны сусветным супольніцтвам. За вялікі ўклад у разгром фашысцкай Германіі, вялізныя страты, панесеныя ў вайне, Беларусь у 1945 г. атрымала права стаць адной з краін-стваральніц ААН – самай аўтарытэтай і ўплывовай арганізацыі, якая і сёння ахоўвае мір і бяспеку народаў.

Лекцыя

Асноўныя праблемы ўзнікнення Другой сусветнай вайны.

Беларусь на галоўных этапах вайны

2 гадзіны

План

1. Перадваенны крызіс і пачатак Другой сусветнай вайны.
2. Нападзенне фашысцкай Германіі на СССР. Акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі.
3. Вызваленне Беларусі. Заканчэнне вайны.

Семінарскія заняткі

Барацьба беларускага народа супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны (1941 – 1945 гг.)

2 гадзіны

План

1. Узнікненне і фарміраванне партызанскага руху на Беларусі.
2. Дзейнасць партыйнага, камсамольскага і маладзёжнага падполля ў ваенны час.
3. Уклад беларускага народа ў Вялікую Перамогу.

Літаратура

- Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.2. – Мн., 2003. С.244 – 253, 265 – 278.
Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч.2. С.283 – 297, 303 – 323.
Преступления немецко-фашистских оккупантов в Беларуси. 1941 – 1944. – Мн., 1965. С.147 – 149, 157 – 160, 235 – 239.
1418 дней войны. Из воспоминаний о Великой Отечественной. – М., 1990. С.52.

ТЭМА 9. САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ, ПАЛІТЫЧНАЕ І КУЛЬТУРНАЕ РАЗВІЦЦЁ. БЕЛАРУСЬ НА МІЖНАРОДНАЙ АРЭНЕ (1946 – 1985)

Кароткі змест тэмы

Аднаўленне народнай гаспадаркі рэспублікі. Вялікая Айчынная вайна і фашыцкая акупацыя прынесьлі беларускаму народу велізарныя бедствы: загінула больш за 2 млн. 200 тыс. чалавек, толькі прамыя страты склалі 75 млрд. руб., былі разбураны гарады, вёскі, прамысловыя прадпрыемствы. Аднаўленне эканомікі пачыналася адразу пасля вызвалення – у канцы 1943 – сярэдзіне 1944 гадоў. Аднак галоўнае было зроблена пасля заканчэння Айчыннай вайны ў ходзе рэалізацыі чацвёртага пяцігадовага плана аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі 1946 – 1950 гг.

У галіне прамысловасці адбыліся не толькі аднаўленне разбуранага і развіццё тых галін, якія існавалі да вайны, але і стварэнне новых – аўтамабільнай, трактарнай, дарожных машын і будаўнічых механізмаў і іншых. Вялікія змены адбыліся ў стварэнні энергетычнай і паліўнай базы народнай гаспадаркі – к 1950 г. выраб электраэнергіі перавысіў даваенны ўзровень на 47 %.

Ва ўсіх галінах, асабліва ў машынабудаванні, ў значных маштабах рабілася тэхнічная рэканструкцыя, уводзілася больш дасканалае абсталяванне, выкарыстоўваліся новыя метады вытворчасці: механізацыя, электрафікацыя і аўтаматызацыя.

Прадпрыемствы мясцовай прамысловасці наладжвалі вытворчасць тавараў народнага спажывання, абутку, адзення, вырабаў са скуры, будаўнічых матэрыялаў і інш., у тым ліку новых відаў вырабаў: швейных машын, посуду, бытавых электрапрыбораў. Далейшае развіццё атрымала лёгкая прамысловасць: былі пабудаваны Мінскі і Гродзенскі тонкасукожныя камбінаты па вырабу тонкасукожных і шарсцяных тканін, рэканструяваны гарбарна-абутковыя прадпрыемствы, ільназаводы, хутка развіліся швейная, скураная і іншыя галіны лёгкай прамысловасці.

Хуткімі тэмпамі ішло аднаўленне і развіццё прамысловасці ў заходніх раёнах Беларусі, тут будаваліся новыя прадпрыемствы, а аб'ём прамысловай прадукцыі ў 1950 г. перасягнуў даваенны ўзровень амаль удвая.

Усяго за пяцігодку было адноўлена, пабудавана і ўведзена ў дзеянне каля 6 тысяч прадпрыемстваў, а агульны рост валавай прадукцыі прамысловасці склаў 115 % да ўзроўню 1940 г.

Вельмі цяжкім было аднаўленне сельскай гаспадаркі, і ўсе ж такі ў канцы чацвёртай пяцігодкі агульная пасяўная плошча склала 91,4 % даваеннай, а па валаваму аб'ёму прадукцыі сельскай гаспадаркі рэспубліка амаль дасягнула даваеннага ўзровень.

Хуткае аднаўленне і развіццё прамысловасці, некаторыя поспехі ў сельскагаспадарчай вытворчасці далі магчымасць палепшыць становішча насельніцтва, будаваць жыллё, аднавіць сістэмы аховы здароўя і адукацыі.

Трэба адзначыць, што пасляваеннае развіццё вызначала ў значнай ступені далейшую спецыялізацыю Беларусі ў адзіным народнагаспадарчым комплексе СССР. Адбылося змяненне структуры прамысловай вытворчасці і эканомікі рэспублікі. Такім чынам у 1946 – 1950 гг. былі створаны ўмовы для далейшага развіцця рэспублікі.

Вырашаліся і сацыяльныя задачы. У канцы 1947 г. была адменена картачная сістэма размеркавання прадуктаў харчавання, зніжаліся цэны на шэраг прамысловых і харчовых тавараў. У 1949 г. завяршылася перасяленне людзей з зямлянак у добраўладкаванае жыллё, хаця праблема забеспячэння жыллём заставалася вельмі вострай. Палепшылася медыцынскае абслугоўванне насельніцтва і г.д. Былі адноўлены ці створаны занава тысячы бібліятэк, клубаў, музеяў, кінатэатраў. Пашыраўся перыядычны друк, рамантаваліся і будаваліся школы, паляпшалася забеспячэнне падручнікамі. Прынятая ў жніўні 1949 г. Саветам Міністраў БССР пастанова “Аб усеагульным абавязковым сямігадовым навучанні” спрыяла шырокаму разгортванню работы агульнаадукацыйных школ.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё рэспублікі ў 50 – 80-я гады. У першай палове 50-х гадоў у СССР была зроблена першая спроба рэфарміравання эканомікі. Пачаткамі гэтага сталі пастановы КПСС і урада СССР, прынятыя ў 1953 – 1955 гг. Па сваёй сутнасці яны адпавядалі навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, якая разгарнулася ў свеце і вызначала пераход да пашырэння тэхнічнага прагрэсу ў вытворчасці. У рэспубліцы аднаўляліся асноўныя вытворчыя фонды, устанаўлівалася мадэрнізаванае абсталяванне. Былі ўведзены ў строй новыя буйнейшыя прадпрыемствы: Беларускі аўтазавод у Жодзіне, паліграфічны камбінат і завод аўтаматычных ліній у Мінску і іншыя, а ўсяго за 1956 – 1960 гг. – 157 буйных прадпрыемстваў. Удзельная вага прамысловасці ў валавым грамадскім прадукце рэспублікі ў 1960 г. дасягнула 52 %. Рэспубліка з аграрна-індустрыяльнай пераўтваралася ў індустрыяльную.

У сярэдзіне 60-х гадоў была зроблена спроба правядзення ў СССР эканамічнай рэформы (пленум ЦК КПСС, верасень 1965 г.). Намячалася ажыццявіць меры па паляпшэнню кіравання прамысловасцю, удасканаленню планавання і ўмацаванню эканамічнага стымулявання прамысловай вытворчасці. Павялічвалася значнасць дзяржразліковых стымулаў і некалькі пашыраліся правы прадпрыемстваў. Адбыліся змяненні і ў сельскай гаспадарцы. У БССР рэформа прывяла да некаторага паляпшэння працы прамысловых і сельскагаспадарчых прадпрыемстваў. Аднак рэформа не была паслядоўнай і паступова прыпынілася.

Трэба падкрэсліць, што ў 50 – 60-я гады на Беларусі адбылося станаўленне і развіццё хімічнай, горнахімічнай і нафтаперапрацоўчай прамысловасці

(“Беларуськалій”, Гродзенскі і Полацкі хімічныя камбінаты і іншыя). Гэта час бурнага развіцця радыётэхнічнай і радыёэлектроннай прамысловасці, прадпрыемстваў абарончага комплексу. У поспехі СССР ў асваенні космасу значны ўклад унеслі вучоныя, інжынеры, тэхнікі, працоўныя Беларусі. Сярод касманаўтаў СССР былі ўраджэнцы Беларусі – Пётр Клімук і Уладзімір Кавалёнак.

У сельскай гаспадарцы значныя зрухі адбыліся ў канцы 50-х гадоў: вытворчасць мяса і малака да 1960 г. у параўнанні да 1953 г. павялічылася на 70 %, валавы збор збожжа – на 36 %. І хаця існавалі пэўныя праблемы ў развіцці калгасаў і саўгасаў, да сярэдзіны 80-х гадоў ў маштабах СССР сельская гаспадарка Беларусі выглядала нядрэнна: пры 1,7 % агульнай плошчы сельскагаспадарчых угодзяў і 2,7 % ворнай зямлі выраблялася 5,7 – 5,8 % аб’ёму мяса, 15 – 16 % бульбы ад іх вытворчасці ў СССР.

У народнагаспадарчым комплексе Беларусі акумуляваліся вялікія матэрыяльна-тэхнічныя рэсурсы, навукова-тэхнічныя дасягненні ўсяго СССР, шэрагу брацкіх саюзных рэспублік, з якімі БССР была моцна звязана інтэграцыйнымі сувязямі. Уяўляючы сабой гіганцкі “зборачны” цэх СССР, Беларусь адпаведна пастаўляла ў саюзныя рэспублікі самазвалы, трактары, тэлевізары. БССР вырабляла $\frac{1}{2}$ агульнасаюзнага аб’ёму калійных угнаенняў, $\frac{1}{6}$ трактароў, $\frac{1}{7}$ металарэзных станкоў. Вытворчасць прадукцыі прамысловасці за 1970 – 1985 гг. падвоілася.

Пераадолюючы складанасці і цяжкасці, Беларусь дасягнула пэўных змен у сацыяльнай сферы: павялічваліся даходы грамадзян, пенсіі. За 1960 – 1985 гг. затраты на сацыяльнае забеспячэнне і сацыяльнае страхаванне выраслі ў 8 разоў, на адукацыю і культуру – у 4 разы. У сярэдзіне 80-х гадоў грамадскія фонды спажывання склалі каля 5 млрд. рублёў. Пазітыўныя змены ў развіцці народнай гаспадаркі, вырашэнні сацыяльных пытанняў садзейнічалі росту насельніцтва. Да 1974 г. быў дасягнуты даваенны ўзровень насельніцтва – больш за 9 млн. чалавек. У сярэдзіне 80-х гадоў насельніцтва Беларусі перавышала 10 млн. чалавек.

Аднак у развіцці эканомікі былі значныя недахопы, якія тармазілі дасягненне лепшых вынікаў. Даволі нізкім заставаўся ўзровень прадукцыйнасці працы, на адзінку вырабляемай прадукцыі затрачвалася шмат электраэнергіі, паліва, сыравіны.

І хаця ў 70-я – першай палове 80-х гадоў у рэспубліцы вялося інтэнсіўнае капітальнае будаўніцтва, нарошчваліся вытворчыя магутнасці, у эканамічным развіцці нашай рэспублікі (як і ўсёй краіны) сталі відавочнымі негатыўныя з’явы: зніжэнне тэмпаў эканамічнага росту, не адбылося рашучага павышэння інтэнсіфікацыі вытворчасці, не ўдалося забяспечыць выхад гаспадаркі на якасна новы навукова-тэхнічны і арганізацыйна-эканамічны ўзровень і г.д.

Палітычнае жыццё рэспублікі. У пасляваенныя гады ў СССР і БССР захоўвалася палітычная сістэма, якая склалася ў 20 – 30-я гады і была

замацавана ў Канстытуцыі СССР 1936 г. і Канстытуцыі БССР 1937 г. Смерць Сталіна падштурхнула даўно наспелы працэс абнаўлення грамадства. Ён закранаў усе сферы жыцця – палітычную, эканамічную, сацыяльную, духоўную. XX з’езд КПСС (1956 г.) з яго выкрываннямі культу асобы выклікаў глыбокія змены ў грамадска-палітычнай свядомасці.

У 1953 – 1956 гг. пачалося правядзенне лініі на пашырэнне правоў саюзных рэспублік. Да іх кампетэнцыі былі аднесены вырашэнне пытанняў свайго адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу, прыняцце кодэксаў саюзных рэспублік. Саветам Міністраў рэспублік быў перададзены на вырашэнне шэраг пытанняў, што раней уваходзілі ў кампетэнцыю саюзных органаў, у тым ліку зацвярджэнне планаў вытворчасці і размеркаванне ўсіх відаў прамысловай прадукцыі, якая выраблялася на прадпрыемствах рэспубліканскіх міністэрстваў і ведамстваў.

Працэс абнаўлення грамадства, які разгарнуўся ў 50-я гады, востра паставіў задачу выпрацоўкі стратэгічнага курсу. Ім стала “разгорнутае будаўніцтва камунізму”, абгрунтаванае ў Праграме КПСС, якая была прынята на XXII з’ездзе партыі (1961 г.). Аднак яна ў значнай ступені насіла ўтапічны характар, таму што стваральнікі праграмы (як і ўся тагачасная грамадска-палітычная думка) недастаткова аб’ектыўна ацэньвалі сутнасць перажываемага дзяржавай этапа развіцця. З другой паловы 70-х гадоў канцэпцыя пабудовы камунізму атрымала лагічны працяг у канцэпцыі развітога сацыялістычнага грамадства, якая стала крыніцай дагматызму ў тэарэтычнай думцы.

Эканамічныя рэформы 60-х гадоў патрабавалі дэмакратычных змен у жыцці грамадства. Аднак яны не адбыліся. Дэмакратычныя працэсы былі заблакіраваны сіламі бюракратычнага кансерватызму.

Апошні ўсплеск грамадскай актыўнасці быў звязаны з абмеркаваннем і прыняццем Канстытуцыі СССР 1977 г. Канстытуцыя БССР 1978 г. фактычна капіравала палажэнні саюзнай Канстытуцыі.

Кіруючай сілай беларускага грамадства з’яўлялася Кампартыя Беларусі (яе колькасць: 1946 г. – 48,2 тыс. членаў, 1985 г. – 688 тыс. членаў). Важную ролю ў грамадстве адыгрывалі прафсаюзы, якія аб’ядналі ў сябе амаль усіх працуючых, і Ленінскі Камуністычны Саюз моладзі (у сярэдзіне 80-х гадоў каля 1,5 млн. членаў). Аднак іх дзейнасць была заарганізавана і цэнтралізавана.

Сярод кіраўнікоў рэспублікі ў тыя гады былі даволі аўтарытэтныя і кампетэнтныя людзі: К.Т. Мазураў – Першы сакратар ЦК КПБ з 1956 па 1965 г., С.В. Прытыцкі – Старшыня Вярхоўнага Савета БССР з 1968 па 1971 г., П.М. Машэраў – Першы сакратар ЦК КПБ з 1965 па 1980 г.

Развіццё адукацыі, навукі, культуры. У пасляваенныя гады адбылося аднаўленне матэрыяльнай базы адукацыі, навукі, культуры, што спрыяла іх далейшаму развіццю. У сферы адукацыі адбыўся пераход да ўсеагульнага 8-гадовага навучання, а з 70-х гадоў – уводзілася ўсеагульная сярэдняя адукацыя моладзі. Узрасталі колькасць вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных

устаноў і адпаведна – спецыялістаў вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі. Значных поспехаў дасягнула навука. Цэнтрам навуковай працы ў рэспубліцы з’яўлялася Акадэмія навук БССР, у сістэме якой ствараліся новыя навукова-даследчыя інстытуты. У АН БССР праводзіліся работы па стварэнню новых сплаваў, вывучаліся ферамагнітызм, тэхналогіі апрацоўкі металаў, спектраскапія, тэорыя дыферэнцыяльных ураўненняў і інш. Па шэрагу напрамкаў у БССР узніклі навуковыя школы, вынікі якіх былі прызнаны як у краіне, так і па за межамі рэспублікі.

Асаблівае месца ў культуры Беларусі займала літаратура. Яскравымі ў яе развіцці былі 60-е гады, калі з’явіліся раманы І. Мележа, Я. Брыля, І. Шамякіна, І. Навуменкі, пачыналася творчасць У. Караткевіча, В. Быкава, заявіла пра сябе новае пакаленне паэтаў – А. Вярцінскі, Р. Барадулін, Н. Гілевіч, Е. Лось, Г. Бураўкін, А. Грачаннікаў і інш. Усе яны паспяхова працавалі і ў наступныя гады. Канец 60-х – 70-я гады былі вельмі плённымі для беларускай драматургіі, што праявілася ў творчасці К. Крапівы, А. Макаёнка, А. Дударова, Н. Петрашкевіча, М. Матукоўскага і інш.

Развівалася тэатральнае мастацтва. З існуючых да 1985 г. 17 тэатраў 9 былі драматычныя, 6 – лялечныя, 2 – музычныя. Велізарную ролю ў культурным жыцці рэспублікі адыграваў Вялікі тэатр оперы і балета. У музычнай культуры інтэнсіўна развіваюцца жанры сімфоніі і інструментальнай музыкі, балета і оперы.

У выяўленчым мастацтве паспяхова працавалі мастакі старэйшага і сярэдняга пакаленняў – В. Бялыніцкі-Біруля, І. Ахрэмчык, У. Кудрэвіч. У 60-я гады пачала творчую дзейнасць новая плеяда таленавітых беларускіх мастакоў – Л. Шчамялёў, У. Стэльмашонак, А. Кішчанка, Г. Вашчанка, М. Данцыг, М. Савіцкі. Яркая і важкая праявілася творчасць скульптараў З. Азгура, А. Бембеля, А. Глебава, С. Селіханова і інш.

У пасляваенныя гады БССР (на падставе закону Вярхоўнага Савета СССР ад 1 лютага 1944 г., па якому ўсе саюзныя рэспублікі атрымалі правы ўступаць у непасрэдныя зносіны з замежнымі краінамі) набыла магчымасць удзельнічаць у міжнародных справах. БССР стала адной з заснавальніц і членам ААН (1945 г.). Супрацоўнічаючы ў складзе шматлікіх камітэтаў ААН, Беларусь ажыццяўляла разнастайныя мерапрыемства па пашырэнню і ўмацаванню дружэлюбных адносін з народамі ўсіх дзяржаў свету. Беларусь развівала гандлёва-эканамічныя сувязі як з сацыялістычнымі, слабаразвітымі, так і з капіталістычнымі краінамі. Яна ўдзельнічала ў прыняцці міжнародных канвенцый па пытаннях працы і сацыяльнай абароны людзей, ажыццяўляла шырокае супрацоўніцтва з замежнымі краінамі ў галіне культуры.

Лекцыя
Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця

Беларусі ў 1946 – 1985 гг.

2 гадзіны

План

1. Аднаўленне народнай гаспадаркі пасля Вялікай Айчыннай вайны.
2. Асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця ў 50-я – першай палове 80-х гадоў.
3. Грамадска-палітычнае развіццё Беларусі.

Семінарскія заняткі

Развіццё культуры Беларусі ў 1946 – 1985 гг.

2 гадзіны

План

1. Аднаўленне і далейшае развіццё адукацыі. Пospехі і дасягненні навукі.
2. Установы культуры і выдавецкая дзейнасць.
3. Беларуская літаратура. Музыкальная культура. Мастацтва.

Літаратура

Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.2. – Мн., 2003. С.323 – 341.

Архітэктара Беларусі: Энцыкл. даведнік. – Мн., 1993.

Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. – Мн., 2000. С.290 – 298, 322 – 324, 339 – 342, 375 – 378.

Гісторыя беларускага мастацтва: У 6 т. Т.5. – Мн., 1992; Т.6. – Мн., 1994.

Ковкель И.И., Ярмусик Э.С. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. – Мн., 2000. С.551 – 556, 565 – 569.

Супярэчлівасць культурнага жыцця Беларусі ў сярэдзіне 50-х – сярэдзіне 80-х гг. // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. №2.

ТЭМА 10. БЕЛАРУСЬ У ПЕРЫЯД ПРАВЯДЗЕННЯ РЭФОРМ: САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЕ, ПАЛІТЫЧНАЕ І КУЛЬТУРНАЕ РАЗВІЦЦЁ. ЗАМЕЖНЫЯ СУВЯЗІ. БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯСПАРА (1985 – 2004)

Кароткі змест тэмы

У сярэдзіне 80-х гадоў XX ст. Савецкі Саюз апынуўся перад шэрагам праблем сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця. Пленум ЦК КПСС у красавіку 1985 г. прааналізаваў становішча спраў у краіне і прыняў курс на паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця.

XXVII з'езд КПСС (25 лютага – 6 сакавіка 1986 г.), XIX Усесаюзная канферэнцыя КПСС (28 чэрвеня – 1 ліпеня 1988 г.), студзенскі і чэрвеньскі Пленумы ЦК КПСС 1987 г. удакладнілі палітычны курс і вызначылі *палітыку перабудовы*, абнаўлення ўсіх сфер жыцця савецкага грамадства. Перабудову прадугледжвалася праводзіць у рамках сацыялістычнага выбару, сацыялістычных ідэалаў і каштоўнасцей пад лозунгам “Больш дэмакратыі, больш сацыялізму”. Яе мэтай былі пераадоленне дэфармацый сацыялізму, “механізму тармажэння” (які пазней атрымаў назву “камандна-адміністрацыйная сістэма”), наданне сацыялізму новых рыс, больш поўнае раскрыццё яго патэнцыяльных магчымасцей, дэмакратызацыя ўсіх бакоў жыцця савецкага грамадства.

Адначасова з пачаткам правядзення палітыкі перабудовы на Беларусі ствараецца палітычная апазіцыя. Гэты працэс пачынаецца з арганізацыі ў 1986 – 1987 гг. шматлікіх аматарскіх нефармальных аб'яднанняў па інтарэсах. К канцу 1987 г. у іх дзейнасці пачынае праяўляцца цэнтралізацыя і палітызацыя. У кастрычніку 1988 г. ствараецца арганізацыйны камітэт Беларускага народнага фронту, устаноўчы з'езд якога адбыўся ў Вільнюсе ў чэрвені 1989 г. К 1991 г. БНФ арганізацыйна аформіўся ў апазіцыйную палітычную арганізацыю, меўшую антысавецкую і антыкамуністычную накіраванасць.

Лозунг перабудовы “Больш дэмакратыі, больш сацыялізму” па сутнасці рэалізоўваўся ў першай яго частцы. Гэта было абумоўлена памылкамі і пралікамі кіраўніцтва КПСС – КПБ, якія былі дапушчаны ў распрацоўцы і правядзенні палітыкі перабудовы. Адсутнічала канкрэтная навукова-абгрунтаваная праграма яе рэалізацыі, не былі вызначаны мэты і канчатковыя вынікі. Катастрафічна зніжаўся ўзровень жыцця людзей, пагаршалася іх сацыяльнае становішча. Значная частка людзей стала абвінавачваць у гэтым КПСС, сацыялістычныя ідэалы аб'яцэнняваліся, узнікала цікавасць насельніцтва да дзеянняў палітычнай апазіцыі.

Актывізацыя дзейнасці міжнароднага капіталізму, антысацыялістычных сіл унутры СССР, увядзенне ў жніўні 1991 г. надзвычайнага становішча,

нерашучасць КПСС і яе генсека М.Гарбачова прывялі да знішчэння Камуністычнай партыі Савецкага Саюза. Яе дзейнасць была забаронена ў лістападзе 1991 г., маёмасць канфіскавана. Тое ж самае было зроблена і ў Беларусі. Па сутнасці, у жніўні – верасні 1991 г. адбыўся дзяржаўны пераварот, улада ў краіне перайшла да сіл антысацыялістычнай арыентацыі, актыўна падтрыманых Захадам. Пачаўся працэс развалу СССР.

Першым крокам на гэтым шляху з’явілася дыскусія аб “незаконным” далучэнні Прыбалтыйскіх рэспублік да СССР у 1940 г., якая закончылася падпісаннем М.Гарбачовым антыканстытуцыйнага ўказа аб выхадзе Літвы, Латвіі і Эстоніі з СССР. У хуткім часе былі прыняты дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце Расіі, Украіны і іншых рэспублік. 27 ліпеня 1990 г. Вярхоўны Савет Беларускай ССР прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце рэспублікі. Дзяржаўны пераварот лета – восені 1991 г. дадаў новы штуршок да развіцця гэтага працэсу. У жніўні 1991 г. Вярхоўны Савет БССР надаў статус канстытуцыйнага закона Дэкларацыі аб суверэнітэце, у верасні быў прыняты Закон аб назве Беларускай ССР, якая пачала называцца Рэспубліка Беларусь. Яе дзяржаўнымі сімваламі сталі герб “Пагоня” і бела-чырвона-белы сцяг.

8 снежня 1991 г. у Белавежскай пушчы (Віскулі Камянецкага раёна) кіраўнікі Расіі, Беларусі і Украіны (Б. Ельцын, С. Шушкевіч, Л. Краўчук), ігнаруючы вынікі рэферэндума 1991 г., дэнансавалі дагавор 1922 г. аб утварэнні СССР і тым самым канчаткова знішчылі вялікую і магутную дзяржаву. На руінах СССР была створана аморфная нежыццяздольная Садружнасць Незалежных Дзяржаў.

У 80 – 90-я гады ХХ ст. міжнародны капіталізм (“сусветная закуліса”) і антысацыялістычныя сілы ўнутры СССР зрабілі трэцюю па ліку спробу (першая была зроблена ў 1917 – 1920 гг., другая – у 1941 – 1944 гг.) з мэтай адхіліць КПСС ад кіраўніцтва савецкім грамадствам, знішчыць савецкі дзяржаўны і грамадскі лад і аднавіць капіталізм. Адметнай рысай гэтага этапу з’яўляецца тое, што антысацыялістычныя сілы звязвалі дасягненне сваіх мэт не з ваеннай інтэрвенцыяй, як гэта было на першым і другім этапах барацьбы з Савецкай уладай, а з разлажэннем сацыялізму знутры, з яго ператварэннем у капіталізм дзякуючы дзеяннем так званай “*пятай калоны*”¹ – чужаземнай агентуры сярод кіраўніцтва КПСС і Савецкай дзяржавы, саюзных рэспублік, а таксама сярод дзеячаў навукі, літаратуры, мастацтва. Новая спроба ператварэння сацыялістычнага грамадства ў капіталістычнае заходнімі стратэгамі звязвалася ў першую чаргу з разбурэннем сферы матэрыяльнай і

---

¹ “*Пятая калона*” – у Іспанскай рэспубліцы ў час нацыянальна-рэвалюцыйнай вайны 1936–1939 гг. так называлася агентура генерала Франка: дзейнічала ў тыле, у той час як чатыры калоны фашысцкіх мяцежнікаў наступалі на Мадрыд. У гады другой сусветнай вайны “*пятай калонай*” называлася фашысцкая агентура ў розных краінах, сёння – чужаземная падрыўная агентура ў краінах свету.

духоўнай вытворчасці. Аб'ём прамысловай прадукцыі краін СНД за гады так званых рыначных рэформ скараціўся больш чым на палову (такога не змаглі зрабіць нават гітлераўцы: у 1945 г. аб'ём прамысловай прадукцыі СССР у параўнанні з 1940 г. склаў 82 %, гэта значыць, знізіўся толькі на 18 %). Зніжэнне вытворчасці на 50 і больш працэнтаў заўсёды пагражае суверэнітэту дзяржавы, вядзе да ператварэння яе ў калонію.

Гістарычны вопыт сведчыць аб тым, што павярнуць назад кола гісторыі нікому не ўдавалася: зварот да капіталізму ўзору 1917 г. немагчымы, як і немагчымы зварот да сацыялізму ўзору 1985 г. Народы свету павінны ўзяць усё лепшае, што выпрацавалі сацыялізм і капіталізм, і пабудаваць грамадства сацыяльнай справядлівасці.

З абвясчэннем суверэнітэту Рэспублікі Беларусь прымаліся меры па ўмацаванню яе дзяржаўнасці, вызначэнню месца ў еўрапейскім і сусветным супольніцтвах. Кіраўніцтва дзяржавы імкнулася пашыраць рознабаковыя эканамічныя, палітычныя і культурныя сувязі з краінамі блізкага і далёкага замежжа. Рэспубліка Беларусь добраахвотна адмовілася ад ядзернай зброі на сваёй тэрыторыі, прыступіла да скарачэння звычайных узбраенняў, рэарганізацыі Узброеных Сіл. Яна змагаецца за нераспаўсюджванне ядзернай зброі і поўную забарону яе выпрабаванняў, за мір паміж народамі, пераадоленне вынікаў чарнобыльскай трагедыі з выкарыстаннем уласных сродкаў і прыцягненнем сіл і сродкаў міжнароднага супольніцтва.

15 сакавіка 1994 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь прыняў новую Канстытуцыю – Асноўны Закон Рэспублікі Беларусь. Беларусь, па Канстытуцыі, з'яўляецца унітарнай дэмакратычнай сацыяльнай прававой дзяржавай, якая валодае вяршэнствам і паўнатай улады на сваёй тэрыторыі. Канстытуцыяй уведзена прэзідэнцкая форма кіравання. *10 ліпеня 1994 г.* першым Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь быў выбраны А.Р. Лукашэнка. У 2001 г. ён быў паўторна выбраны Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь на новы пяцігадовы тэрмін.

14 мая 1995 г. быў праведзены рэспубліканскі рэфэрэндум, на якім беларускі народ падтрымаў прапановы кіраўніка дзяржавы аб наданні рускай мове роўнага статусу з беларускай, развіцці эканамічнай інтэграцыі з Расійскай Федэрацыяй, устанаўленні новых Дзяржаўнага сцяга і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь, бо герб “Пагоня” і бела-чырвона-белы сцяг на рэфэрэндуме народам не былі прызнаны нацыянальнымі дзяржаўнымі сімваламі. Чаму?

Па-першае, як сведчаць першакрыніцы, герб “Пагоня” быў вядомы як герб Вялікага княства Літоўскага ўжо ў XIII ст. Але гэта не дае падстаў сцвярджаць, што ён з'яўляецца беларускім нацыянальным і дзяржаўным сімвалам, бо Вялікае княства Літоўскае не было толькі беларускай дзяржавай, як пішуць некаторыя гісторыкі, а з'яўлялася поліэтнічнай дзяржавай чатырох асноўных

народаў – беларускага, літоўскага, рускага і ўкраінскага, таму і герб “Пагоня” можна лічыць гістарычным сімвалам усіх гэтых чатырох народаў.

Па-другое, герб “Пагоня” – гэта рыцарскі сімвал воінскай славы, воінскай магутнасці, выява народнай традыцыі пагоні, якая была характэрнай не толькі для беларусаў ці літоўцаў, але і для ўсіх тых, хто ваяваў, падвяргаўся нападу і рабіў пагоню за пераможаным ворагам ці ворагам, які адступіў без бітвы. А калі ў той час (XII – XIV стст.) ваявалі амаль усе – і народы Захаду і народы Усходу (а не толькі беларусы ці літоўцы), то і традыцыя народнай пагоні была традыцыяй і ўсходнеславянскіх народаў і заходнееўрапейцаў, і выява пагоні сустракаецца і на Усходзе і на Заходзе.

Па-трэцяе, герб “Пагоня” не меў усебеларускага распаўсюджвання, аб чым сведчыць наступнае. Сярод 47 гербаў губерняў і гарадоў Беларусі, якія прыведзены ў Беларускай савецкай энцыклапедыі, толькі 11 мелі выяву пагоні. У XVI – XVIII стст. з 70 гербаў гарадоў Беларусі знак “Пагоня” быў толькі ў 5 – Магілёва, Лепеля, Дрысы, Чэрыкава і Ліпнішак.

Па-чацвёртае, герб “Пагоня” ўзнік гістарычна, ён цалкам належыць сёймя феадальнай даўніне. Як факт нашай гісторыі герб “Пагоня” можа выкарыстоўвацца ў прозе, вершах, кінастужках, тэатры, музыцы, архітэктуры, наогул у жыцці беларускага народа, як і іншых народаў. Як культурна-гістарычны знак герб “Пагоня” – чысты, а як дзяржаўна-палітычны сімвал – заплямлены, бо ў 1941 – 1944 гг. знаходзіўся ў руках здраднікаў, катаў і ворагаў беларускага народа. А што можа як дзяржаўны герб сімвалізаваць сёння гэты феадальны знак “Пагоня”? Агрэсіўнасць, ваяўнічасць, помслівасць, пагоню, тэакратычнасць дзяржавы? Не, гэта не ўваходзіць у менталітэт беларускага народа. Больш таго, у суседняй Літве герб “Пагоня” ўжо даўно з’яўляецца дзяржаўным гербам.

Яшчэ менш даследаванай з’яўляецца праблема паходжання бела-чырвона-белага сцяга. Дакументаў амаль ніякіх няма. Ёсць толькі публікацыі тых, хто пад гэтым сцягам змагаўся за буржуазную будучыню Беларусі. Сярод іх прафесар-зраднік Р. Астроўскі (у гады Вялікай Айчыннай вайны служыў акупантам, узначальваў Беларускаю Цэнтральную Раду). Ён сцвярджаў у замежным часопісе “Беларуская думка” (1965, №7), што ўпершыню пытанне аб гербе і сцягу абмяркоўвалася на пасяджэнні Беларускага нацыянальнага камітэта ў Мінску ў сакавіку 1917 г. Менавіта ў гэты час вырашылі карыстацца “Пагоняй” і вядомым сцягам, узор якога быў прыняты тады ж. На сцягу зрабілі надпіс “Няхай жыве вольная Беларусь”. Як сведчыць інфармацыя часопіса, бела-чырвона-белага сцяга да таго часу ў беларусаў не існавала.

Больш дакладная даведка маецца ў артыкуле Г. Альгердзіча (беларускі калабарацыяніст перыяду Вялікай Айчыннай вайны А. Адамовіч) у газеце “Раніца” (месца выдання Берлін) ад 26 лістапада 1944 г. У ім напісана: “Паходжанне нашага сённяшняга бела-чырвона-белага сцягу параўнальна нядаўняе і звязана з часам рэвалюцыі 1917 г. таму, што пытанне аб

агульнанацыянальным ці дзяржаўным сцягу ў мінуўшчыне было неадаследаваным. А нашым нацыянальным дзеячам 1917 г. і зусім невядомым. Давялося ім выступіць у гэтай галіне вольнымі тварцамі. У выніку гэтай творчасці адразу з'явіўся быў у якасці нацыянальнага сцягу аднаколерны белы штандар. Відаць, у прызнанні яго за нацыянальны сцяг кіраваліся расшыфраваннем самога назву “Беларусь”. Аднак хутка выявілася неадпаведнасць такога аднаколернага белага сцягу: ён занадта біў у вочы на фоне рэвалюцыі (белае – колер контррэвалюцыі). Да таго ж, аддаўна меў міжнароднае значэнне знаку паддачы, капітуляцыі на вайне. Таму неўзабаве пасярод белае палатніны сцягу была праведзена чырвоная, “рэвалюцыйная” паласа. Гэтак і з’явіўся наш сённяшні сцяг”.

Артыкул А. Адамовіча датуецца 1944 г., калі яшчэ былі жывыя многія беларускія дзеячы 1917 – 1920 гг., дзеячы Беларускай Народнай Рэспублікі, якія маглі б не пагадзіцца, паправіць аўтара, калі б была надрукавана няпраўда.

Такім чынам, герб “Пагоня” і бела-чырвона-белы сцяг з’яўляюцца не нацыянальнымі сімваламі, а сімваламі барацьбы за ўладу пэўных палітычных сіл, не падтрыманых большасцю беларускага народа. Герб “Пагоня” і бела-чырвона-белы сцяг – сімвалы буржуазнай Беларусі, чырвона-зялёны сцяг з белым арнамантам і герб з сярпом і молатам – сімвалы Савецкай Сацыялістычнай Беларусі.

Выбіраючы сімвалы новай дзяржавы – Рэспублікі Беларусь, большасць народа зыходзіла з таго, што дзяржаўны герб і сцяг павінны быць незаплямленымі, чыстымі, не звязанымі ў думках беларусаў са злачыствамі і генацыдам перыяду Вялікай Айчыннай вайны. На рэферэндуме 1995 г. большасць народа выказалася за новую сімволіку, якая ўяўляе сабой крыху змененую дзяржаўную сімволіку Савецкай Беларусі.

24 лістапада 1996 г. адбыўся другі рэспубліканскі рэферэндум, на якім беларускі народ прагаласаваў за прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь са змяненнямі і дапаўненнямі, прапанаванымі А.Р. Лукашэнкам, выказаўся супраць свабоднай, без абмежаванняў, куплі і продажу зямлі, супраць адмены смяротнай кары ў Рэспубліцы Беларусь, за перанясенне Дня незалежнасці Рэспублікі Беларусь (Дня рэспублікі) з 27 ліпеня на 3 ліпеня штогодна.

2 красавіка 1996 г. паміж Рэспублікай Беларусь і Расійскай Федэрацыяй быў падпісаны дагавор аб стварэнні Садружнасці, а 2 красавіка 1997 г. – Саюза дзвюх дзяржаў. 8 снежня 1999 г. А.Р. Лукашэнка і Б.М. Ельцын падпісалі дагавор аб стварэнні Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі.

Правядзенне ў Беларусі ў 1991 – 1994 гг. палітыкі “шокавай тэрапіі” па рэцэптах кіраўнікоў Міжнароднага валютнага фонду, адкрытая капіталізацыя беларускага грамадства па планах заходніх стратэгаў прывялі да самага глыбокага грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага і маральнага крызісу, разбурэння гаспадаркі, збяднення большасці насельніцтва і ўзбагачэння кучкі “новых беларусаў” за кошт абкрадання імі дзяржавы і

народа. У грамадстве ўсталёўваліся прынцыпы “воўчага свету”: “ці сам грызі ці сам ляжы ў гразі”. Шырокае распаўсюджванне атрымалі забойствы, крадзяжы, насілле, спекуляцыя, прастытуцыя, парнаграфія, наркаманія, іншыя крымінальныя і амаральныя з’явы.

Для пераадолення крызісных з’яў і недахопаў, а таксама для вызначэння перспектыўных задач у правядзенні рыначных рэформ былі распрацаваны “Асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996 – 2000 гады”. 20 кастрычніка 1996 г. удзельнікі Усебеларускага народнага сходу адобрылі гэты дакумент.

Якія асаблівасці правядзення рыначных рэформ у Беларусі ў 1994 – 2004 гг.?

Па-першае, новае кіраўніцтва дзяржавы адмовілася ад ліберальнай мадэлі рынку і ўзяло на ўзбраенне сацыяльна арыентаваную мадэль рыначнай эканомікі. Выкарыстоўваючы яе, Беларусь праводзіць моцную і эфектыўную эканамічную і сацыяльную палітыку, абараняе інтарэсы ўсіх класаў і пластоў насельніцтва, у тым ліку і тых, хто па розных прычынах зарабляе мала ці зусім нічога не зарабляе (састарэлыя, інваліды, шматдзетныя сем’і, студэнты, навучэнцы і г.д.). Гэта выключае сацыяльныя катаклізмы і забяспечвае сацыяльную стабільнасць у грамадстве.

Па-другое, улічваючы вопыт краін з развітай рыначнай інфраструктурай, Рэспубліка Беларусь стала на шлях дзяржаўнага рэгулявання эканомікі. Правядзенне дзяржаўнай патэрналісцкай палітыкі забяспечвае павышэнне эфектыўнасці эканомікі, абарону інтарэсаў айчынных таваравытворцаў, недапушчэнне “праядання” крэдытаў, узмацнення інфляцыі, развіцця крымінальных і ценявых структур.

Па-трэцяе, прыпынены дзікая “прыхватывацыя”, раскраданне кучкай дзялкоў агульнанароднага багацця і стварэнне буйных прыватных капіталаў, большасць з якіх маюць крымінальную прыроду. Прыватывацыя праводзіцца пры ўдзеле і пад кантролем дзяржавы, у інтарэсах умацавання яе магутнасці і павышэння дабрабыту народа.

Па-чацвёртае, народ і дзяржава адмовіліся ад куплі-продажу зямель сельскагаспадарчага прызначэння, ад дэмантажу буйной калгасна-саўгаснай вытворчасці і замены яе сялянскай (фермерскай) гаспадаркай. Калгас, саўгас, сялянская (фермерская) гаспадарка маюць роўныя правы і магчымасці існавання, калі яны эфектыўна гаспадарачы на зямлі.

Па-пятае, Рэспубліка Беларусь адкрыта для эканамічнага супрацоўніцтва з усімі краінамі свету. Яна прыцягвае ў народную гаспадарку капіталы айчынных і замежных інвестараў. Але трэба памятаць, што ў эканоміцы дарэвалюцыйнай Расіі, у тым ліку і Беларусі, уладарыў замежны капітал. Буйнейшыя прадпрыемствы знаходзіліся ў прыватнай уласнасці ці ў арэндзе ў замежных капіталістаў. А між тым краіна і яе народ былі надзвычай беднымі. Таму сёння, пры наяўнасці велізарнага вытворча-эканамічнага, навукова-тэхнічнага і

інтэлектуальнага патэнцыялаў, стаўка робіцца на ўласныя сілы і сродкі, іншаземныя інвестыцыі прыцягваюцца ў тым выпадку, калі яны даюць нам эканамічную выгаду і адпавядаюць нацыянальным інтарэсам.

У 1985 – 2004 гг. развіваліся адукацыя, навука, друк, літаратура, мастацтва, архітэктура. Шмат было зроблена для пашырэння ўжывання беларускай мовы ў дзейнасці органаў дзяржаўнай улады і кіравання, грамадскіх аб'яднанняў, навучальных устаноў. Ствараліся гімназіі, ліцэі, каледжы, недзяржаўныя вышэйшыя і сярэднія спецыяльныя навучальныя ўстановы, удасканальваліся змест і праграмы навучання. Павышаліся ўзровень самасвядомасці беларусаў, іх цікавасць і павага да гісторыі і культуры Бацькаўшчыны. Разам з тым адсутнасць дастатковых грашовых сродкаў, змяненне прыярытэтаў і каштоўнасцей у грамадстве, іншыя абставіны перашкаджалі хуткаму развіццю беларускай нацыянальнай культуры.

Лекцыя

Праблемы грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ва ўмовах правядзення рыначных рэформ

2 гадзіны

План

1. Палітыка перабудовы, яе сутнасць і шляхі ажыццяўлення. Узнікненне і дзейнасць палітычнай апазіцыі.
2. Крах аднапартыйнай савецкай сістэмы і курс на змену дзяржаўнага ладу. Ліквідацыя СССР: розныя погляды і меркаванні.
3. Абвяшчэнне суверэннай Рэспублікі Беларусь. Асноўныя рысы яе сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага жыцця.
4. Сутнасць рынку і асаблівасці правядзення рыначных рэформ у Рэспубліцы Беларусь.

Семінарскія заняткі

Развіццё беларускай культуры ва ўмовах правядзення рыначных рэформ

2 гадзіны

План

1. Развіццё навукі і асветы – асноўны напрамак дзяржаўнай палітыкі ў галіне культуры.
2. Асаблівасці развіцця літаратуры, выяўленчага мастацтва, музыкі. Ахова гісторыка-культурнай спадчыны.
3. Дзейнасць тэатраў, музеяў, бібліятэк, клубаў. Развіццё самадзейнай творчасці.

Літаратура

О государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики: Декларация Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики // Советская Белоруссия. 1990. 29 июля.

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 года (са змяненнямі і дапаўненнямі). Прынята на рэспубліканскім рэферэндуме 24 лістапада 1994 г. – Мн., 1997.

Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.2. – Мн., 2003. С.432 – 445.

Вучэбнае выданне

**Вучэбна-метадычны дапаможнік
па курсу “Гісторыя Беларусі”
для студэнтаў усіх спецыяльнасцей БДУІР
вячэрняй формы навучання**

Складальнікі:

Новік Яўгеній Канстанцінавіч,

Марцуль Генадзь Сямёнавіч,

Лютава Вольга Уладзіміраўна і інш.

Рэдактар Н.А. Бебель
Камп’ютэрная вёрстка А.А. Рабушка

Падпісана да друку 16.12.2004.
Друк рызаграфічны.
Ул.-выд. арк. 4,0.

Фармат 60x84 1/16.
Гарнітура “Таймс”.
Тыраж 300 экз.

Папера афсетная.
Ум.-друк. арк. 4,1.
Заказ 416.

Выдавец і паліграфічнае выкананне: Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі”
Ліцэнзія на ажыццяўленне выдавецкай дзейнасці №02330/0056964 ад 01.04.2004.
Ліцэнзія на ажыццяўленне паліграфічнай дзейнасці №02330/0133108 ад 30.04.2004.
220013, Мінск, П. Броўкі, 6